

Тыва Республиканың өөредилге яамызы
Национал школа хөгжүдөр институт

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ

КОЛ НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕ

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ

(кол ниити өөредилгениң 10-11 класстарында)

Кызыл – 2021

ДОПЧУЗУ

Тайылбыр бижик	3
Эртемнің ниити характеристиказы.....	9
Эртемнің планда туружу.....	12
Төрээн (тыва) чогаал эртемін шиңгээткенинің планнаттынган түннелдери.....	13
Эртемні шиңгээткенинің түннелдерин хынаарының системазы	19
Эртемнің ужур-утказы	28
Тематиктиг планнаашкын	54
Кичээлден дашкаар ажил-чорудулга	66
Өөредилге программазын сорулгазын боттандырап байдалдары	68

1. ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Кол ниити өөредилгениң 10-11 класстарыңа «Төрээн (тыва) литература» эртеминге чижек программа (улаштыр – Программа) өөредилгениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр – ӨФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөредилге кезээнде өөредилгениң кол ниити чадазында литература эртемин шингээткен турар уjurлуг түңнелдерге даянып кылдыңан. Ол ышкаш «Тыва аас чогаалы болгаш литература» (тург.-авт. Д. С. Куулар, А. М. Монгуш, 1994 г.) болгаш ниити өөредилгениң 5-11 класстарыңа «Тыва аас чогаалы болгаш литература» (тург.-авт. Е. Т. Чамзырын, М. А. Кужугет, Л. Х. Ооржак, 2012 г.) чижек программаларга даяңган (протокол 28.06.2016 г. № 2/16-з).

Россия Федерациязының хамаатызын мөзү-шынар болгаш кижизидилге талазы-биле хевирлээр, чоннар аразында культура, эп-сеткил каттыштырар чөптүг харылзаалар дугайын айыткан Концепцияда чүүлдерни, ниитилел сайзырадыр сорулгаларының бүгү байдалдарын болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын чугулалап, өөренип көргөн.

Чижек Программаны ажылдап кылырыңа өзек хоойлу, доктаалдар:

- Конституция Российской Федерации (с изменениями на 01.07.2020 г.) ст. 26;
- Федеральный закон от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации»;
- Федеральный закон от 03.08.2018 г. № 317-ФЗ «О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации»;
- Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 декабря 2010 г. № 1897 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования» (в редакции приказа Минобрнауки России от 31 декабря 2015 г. № 1577);
- Конституция Республики Тыва (с изменениями на 12.04.2019 г.) ст.5, 24;
- Закон ВХ-1 «О языках в Республике Тыва» от 31.12.2003 г. № 462 (с изменениями на 12.04.2019 г.);
- Закон Республики Тыва от 21.06.2014 г. № 2562 ВХ-1 «Об образовании в Республике Тыва» (с изменениями на 02.06.2019 г.).

Программада кол ниити өөредилгениң 10-11 класстарыңа «Төрээн (тыва) литература» эртемин өөредириниң кол сорулгалары болгаш сорулганы боттандырар ажыл-чорудулга тодараттынган, өөредилге планында эртемниң туружу, өөренигиниң түңнелдери, эртемниң уjur-уткалыг кезээ, тематиктиг планнаашкын, кичээлден

дашкаар ажил-чорудулга, программаны боттандыраарының байдалдарын айыткан. Бердинген Програма 10-11 класстарга «Төрээн (тыва) литература» эртемин өөредириниң чижек ажилчын программаларын тургузарының үндезини бооп турар.

Программада «Төрээн (тыва) литература» эртемин өөредириниң кол сорулгазын болгаш сорулганы боттандыраар ажил-чорудулганың *дес-дараалашкаан, эртемнер аразының* болгаш *метапредметтиг харылзааларны* айтып турар. Ол ышкаш өөреникчилерниң назы-хар, өөредилгениң чада аайы-биле шиңгээдир ажил-чорудулгазын кичээнгейге ап, билиглер ӨФКС негелделеринге дүүшкен турарын чугулага алган.

Амгы тыва литератураның төөгү-реалисчи барымдааларлыг шилиндек чогаалдарынга даянып, уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидеринче, эстетиктиг кижизидилгезинче база угаап боданыышкынын сайзырадыр сорулгалыг шилиттинген чогаалдарны өөредири көрдүнген.

Программаның сорулгалары, ону боттандыраар ажил-чорудулга өөреникчилерни бедик хамааты туруштуг, амыдыралче делгем көрүштүг, харылзажылганың бүгү талалыг кылдыныгларын билир кижини хевирлеп, деткииринге таарымчалыг байдалдарны тургузарынче угланган.

Өөредилгениң «Төрээн (тыва) литература» эртемин шиңгээдип, сайгарары “Филология” эртеми-биле сырый холбаалыг болганда, төрээн (тыва) чогаалды школаларга өөредириниң айтырыглары дыл эртеминиң сорулгалары-биле чергелешкек, сырый харылзаалыг.

Төрээн (тыва) литератураны өөредириниң кол сорулгалары:

– чогаал дугайында өөренген билиин улам *делгемчидип*, чоннуң төөгүзүн, амыдыралда ыдыктыг үнелерни база мөзү-шынар айтырыгларын бүгү талалыг көргүскен чогаалдарның уран-чеченин бот-тускайлаң ханы, *шын үнелеп*, амыдырал-биле холбаалыг база орус болгаш делегей литературазы-биле *деңнеп сайгарып билир*, номчулгага сонуургалдыг, хамааты туружу бедик кижини хевирлеп кижизидери.

Сорулгаларын күүседириниң аргалары:

– тыва чечен чогаалды чүгле сагыш-сеткил хайныышкынныг хүлээп номчуур эвес, а номчаанын ханы сайгарып, бодунуң бодалын (туружун) бадыткалдыг тайылбырлап база өскелерниң туружун (бодалын) дыннап өөрениринге чаңчыктыраар ажилдар чорудары;

– Россияның биче буурай болгаш делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрениринге төрээн дылдың үнезин, ооң байлаан меделердии-биле шиңгээдип,

литературлуг чугааны хостуг, билдилиг ажыглап өөренирин сайзырадыр ажылдар чорудары;

– чечен чогаал дээрге авторнуң бот-тускайлаң онзагай делегейи, чараш мөзү-шынар, эстетиктиг көрүш хевирлээр уран чүүлдүң бир хевири деп билигни делгем шиңгээдирин база тыва чоннуң ажил-амыдыралынга, ёзу-чаңчылдарынга хүндүткелдиг, хумагалыг болурун суртаалдаан чогаалдарга даянып, быжыглаарынче угланган ажылдар чорудары;

– уругларның чечен чогаал сайгарар билиин, чаңчылын, арга-мергежилин быжыглаар ажылдар: чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгны, тема болгаш идеяны тодарадыры; чогаалдың жанры, сюжет болгаш композициязы, сөзүглелдин дылының уран чурумалдыг аргаларының, сөстүң артында чажыт утказының онзагайын тодарадыр ажылдар чорудары; овор-хевирлерни ажылдап кылганын болгаш чогаалдың тургузуун, бижиттинген аянын, төөгүзүн тодарадыр ажылдар чорудары;

– тыва чогаалды өске чогаалдар болгаш уран чүүлдүң хевирлери-биле деңнеп сайгарар ажылдар чорудары;

– бердинген темага, чуруктарга (портретке) сөзүглел чогаадыр; аас болгаш бижимел ажылдарга чогаал сөзүглелдерин ажыглап, бодалын тода, бадыткалдыг илерединге, уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр, билиг, мергежилин быжыглаар ажылдар чорудары;

– номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр үнелелдерни, сайгарылгалыг ажылдарны (рецензия, аннотация, илеткелдер, төлевилелдер кылыры) номчуп, деңнеп, эртем ёзузу-биле шинчилеп өөренир ажылдар; уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлеринге хамаарышкан эртем-практиктиг ажылдарга киржип, шын чугаалап чаңчыгарын хевирлээр ажылдар; ном саңнары, музей болгаш архив шыгжамырларын ажыглап чаңчыгар ажылдар чорудары;

– тыва литератураның хөгжүлдезиниң оруун болгаш амгы тыва литератураның сайзыралын сонuurгаар, билдингир чогаалдарны номчуурунче база тыва уран чүүл, эртемге турскааткан номнарны, культурология, этнопсихология, этнография болгаш өске-даа эртем номнарын таныштырар ажылдар чорудары;

– өске чоннарның культуразын сонuurгаар, эп-чөптүг, найыралчы харылзаалар тургузар; хостуг үезин шын ажыглап, чечен чогаал сайгарары ажыктыг, өөредиглиг, кижизидилгелиг дээрзин билиндирер ажылдар; бот-тускайлаң номчулгага хереглелин хандырып, чаа чогаалдар-биле таныжып, номчулгага сонuurгалын бедидер ажылдарны деткип чорудары;

– номчаан чүүлүн сайгарылгалыг хүлээп ап көрүп, бодунуу-биле тайылбырлап билиринге чаңчыктырар ажылдар;

– чогаал болгаш уран чүүлдүн кайы-даа хевирлеринге даянып, хамааты бот-медерели бедик, кижизиг аажы-чаңга, тыва дылынга ынак, ёзу-чаңчылдарынга хүндүткелдиг, төрөөн чуртунга шынчы чорукка кижизидер ажылдар чорудары.

Программаның өөредиглиг ужур-уткалыг кезээ долгандыр турар бойдус болгаш ниитилел хүрээлеңинге кижиниң бодунуң хамаарылгазын илередип, боттуг амыдыралды эскерип, амыдыралга хамаарышкан бот-тускайлаң үзел-бодалын болгаш ажыл-чорудулгазын чурумчудуп аар арганы үндезин кылып, дараазында билиглерни ыяк шиңгээдирин хевирлээринче угланган:

– *үнелиг утка-шынар дугайын ыяк билири* (чүнү үнелиг кылдыр санап чорууру база бодунуң бодалдарын болгаш кылдыныгларын бот-хуузунда тайылбырлап билири; шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларга харыы бээр, кандыг-бир шилилге кылып байдал тургустуна бергенде, амы-хууда туружу чайгылыш чок, бот-башкарнып ажыглап билири; сорулгазынга болгаш үнелээри эргежок чугула чүүлдерге хамаарыштыр шилип алган шиитпирин хүлээп, кылдыныгларны боттандырып билири);

– *ниити кижизидилгезин башкарнырын ыяк билири* (аажы-чаң, эвилең-ээлдек, хүндүлээчел болгаш өске-даа чараш мөзү-шынарлыг болурунуң болгаш чаңчылчаан езу-чаңчылдарны билири, оларны херек кырында күүседип билири; Россия болгаш өске-даа чурттарның чурум-сагылгага хамаарышкан өй-чижээн болгаш кижиниң аажы-чаңында үнелиг чүүлдерниң ужур-утказының дугайында билип алыры; хөй язы-сөөк чоннуг ниитилел амыдыралынга сагыыр ужурлуг корум-чурумнуң кол өй-чижээн билири болгаш херек кырында күүседип чорууру; номчукчунуң, дыңнакчының, күүседикчиниң, чогаалчының чогаадыкчы арга-шинээн ыяк билири);

– *угаап-шиңгээдирин ыяк билири* (сорулганы салып болгаш ону чедип алырын билири; планнап билири, сайгарылга кылып билири, бот-үнелел кылып билири, өөренириниң угаап-шиңгээдир арга-шинээн бот-үнелеп билири; хайгаарап турары барымдааларга хамаарыштыр айтырыглар салып, болушкуннарның чылдагаанын тывар, сайгарып, шиңгээдип турары чидиг айтырыгга хамаарыштыр билип турарын азы билбейн турарын демдеглеп ап турар; түннелдерни үндүрүп билир; бодунуң шинчилээн ажылдарының түннелдерин аас болгаш бижимел, компьютерге (бижимел, графиктиг чурулгага, презентацияларга) парлап билири;

– *медээлер чыыр ажылдарга башкарнырын ыяк билири* (янзы-бүрү үндезин медээлер-биле билдилиг ажылдап шыдаар арга-шинээ (номнар, өөредилге номнары, справочниктер, энциклопедиялар, каталогтар, словарьлар, CD-Rom, Интернет); бот-тускайлаң дилеп, шүүштүрүп, чаңгыс аайлап, сайгарып болгаш медээни өөредилгеге ажыглаары-биле шилип билири, ук медээлерни өскерттип, кадагалап база дамчыдып билири; шийтпирлээр ужурлуг ажылдарга шын ажыглап билири);

– *харылзажылганы чорударын ыяк билири* (бөлүкке (коллективке) чугааның байдалдарынга дүүштүр харылзажып билири; аас чугааның янзы-бүрү хевирлеринге харылзаа тудуп билири (монолог, диалог, номчулга, бижилге, аас-биле дамчыдары, айтырыг салып билири, диалог чугааны чогуумчалыг чорудуп билири болгаш о.ө.);

– *бот-хуузунда бедик деңнел чедерин ыяк билири* (сагыш-сеткил болгаш интеллектуалдыг бот-сайзыраар аргаларны билири; психологтуг билиг чедип алырын, угаап бодаары болгаш чурум-сагылга культуразын хевирлээрин билири);

– *номну шын номчуур арганы чедип алырын ыяк билири* (медерелдиг номчулганы чедип алырының янзы-бүрү аргаларын болгаш эптиин билири; янзы-бүрү сөзүглелдерде бердинген медээлер-биле бот-тускайлаң ажылдап, ооң ханы утказын билири, бот-тускайлаң хүлээп турары; номчукчунуң сөзүглел-биле онзагай культурлуг харылзаа тудуп билири).

Чижек Программа ажылчын программаларны тургузарының үлегер майыбы, ынчангаш ужур-уткалыг кезек төрөөн (тыва) чогаал эртеминге вариативтиг ажылчын программаларны тургузарынга таарымчалыг байдалдарны магадылап турар; тема болгаш чидиг айтырыглар көдүрүп турар чогаалдарны мөөңнеп (модульдуг), ниити болгаш кызыы айтырыгларны тодаргай илередип, шилилгелиг сайгарып өөредирин магадылап турар.

ЭРТЕМНИҢ НИИТИ ХАРАКТЕРИСТИКАЗЫ

Төрөөн (тыва чогаал) эртеми – Тыва Республиканың өөредилге албан черлериниң өөредилге планында кирип турар кол эртемнерниң бирээзи. Уругларның хамааты туружун хевирлээринге, делегей көрүүшкүнүн, угаан-бодалын, иштики сагыш-сеткилин делгемчидеринге эртемниң өөредиглиг болгаш кижизидилгелиг ужур-утказы улуг.

Өөредилгениң сорулгалары, оларны боттандыраарының ажылдары эртемни амыдырал-биле холбаалыг чорударынче, Россия болгаш даштыкы чурттарныё чоннарының чогаалчыларның ажылдары-биле деңнелгелиг ханы сайгарып билиринче, бүгү талалыг сайзыраңгай, шын кижизиттинген, чараш мөзү-бүдүштүг, чогаадыкчы

арга-шинектиг кижини хевирлээринче уланган. Чоннуң амыдыралчы байлак дуржулгазын сиңирген аас чогаалды, орус болгаш делегейниң чогаалдарының тыва дылда очулгаларын, тыва чоннуң амыдыралчы делегей көрүжүн, арга-дуржулгазын таныштырар.

Чогаалчының чогаадыкчы салым-чаяаны, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү, делегей көрүжү болгаш чурттун, чоннуң төөгүзүн уран чогаалга илередир аргалары-биле уруглар чоок таныжар.

Тыва чогаал кичээлдериниң өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар.

10-11-ги класстарга төрөөн (тыва) чогаал эртемин төөгү, бойдус, философия, психология, педагогика, уран чурулга болгаш өске-даа эртемнер-биле холбаштырып, ханы сайгарып, бот-тускайлаң шингээдип өөрениринче кичээнгейни салып турар. Төрөөн чериниң езулуг хамаатыларын хевирлээр чогуумчалыг түннел өөредилге болгаш кижизидилге айтырыглары Тываның төөгүзү, географтыг девискээри болгаш өске-даа билиишकिनер-биле сырый холбаштырып өөреткенинден үнер.

Төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөредир төөгү-хронологтуг угланыышкынныг. Класс бүрүзүндө бердинген темаларны шингээдирин чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын ханы, мөөннеп өөредир арга-биле делгем чорудуп эрттирер. Тыва литератураның тургустунуп эгелээн үе-чадалары болгаш хөгжүлдезиниң оруктары ниитилелдиң сайзыралын таныштырып көргүскен чогаалдарны сайгарып өөренириниң негелделерин тургузуп турар.

10-11-ги класстарга тыва литератураның хөгжүлдезиниң оруунда кирип турар чогаалдарны шингээдир:

1. 1946 – 1956 чч. – дайын чылдарының соонда тыва литература.
2. 1957 – 1985 чч. – тыва литератураның тургустунганы.
3. 1986 – 1990 чч. – эде тургузуушкун чылдарында тыва литература.
4. 1990 – 2005 чч. – эде тургузуушкун чылдарының соонда чылдарда тыва литература.

10 класска С.К. Тока, С.А. Сарыг-оол, С.Б. Пюрбю, О.К. Саган-оол, И.У. Бадра, С.О. Тамба, К.Ч. Тоюн, С. С. Сюрюн-оол, М. Б. Кенин-Лопсан, Ю.Ш. Кюнзегеш оларның намдарларын болгаш чогаалдарын өөренир.

11 класска К-Э. К. Кудажы, Е. Т. Танова, В. Б-Х. Монгуш, С. В. Козлова, М. Б. Доржу, А. А. Даржай, В. С. Серен-оол, Э. Л. Донгак, М. Б. Көжелдей, Ш. Д. Куулар, А. У. Күжүгет (лит. псев. Антон Үержаа), М. М. Дуюнгар, Э. Б. Мижит, А. С. Бегзин-

оол, Р. Д. Лудуп, М. Н. Ооржак болгаш тыва херээжен чогаалчыларның база Тыва Республиканың орус дылдыг чогаалчыларының ажил-херээн өөренири көрдүнген.

«Төрээн (тыва) литература» эртемниниң ужур-уткалыг кезээ *проблема-темалыг улуг кезектерге* чардынган. Кезек бүрүзү Тываның культура амыдыралын, езу-чаңчылдарны болгаш төөгүнү; төөгү-культура, мөзү-шынар болгаш үнө дугайында бижээн чогаалдарны (чогаалдардан үзүндүлөрни) уругларның медреселдиги-биле билип алырынче кичээнгей салып, тодаргай угланыышкыннарлыг.

Кезек «КИЖИ»

Ниитилелде угаан-сарыылдыг, нарын болгаш хөй талалыг аажы-чаңныг, хөй-ниити аразында кол кезек – *кижи* дээрзин шинчилеп өөренири. Тыва чоннуң «чаа амыдыралын» (XX вектин 40 болгаш 60 чылдарның ортузу) таныштырган чогаалдарда *кижини* чурумнуг аажы-чаңныг кылдыр көргүзери кол черни ээлеп турган. «Чаа совет кижиниң» омур-хевири дараазында билиишкиннерге хамаарылгазындан хевирлеттинип турганы илереттинип турар: *ниитилел чергелиг салдарлыы, чуртталганың деңнели, ажил-чорудулганың угланыышкынныы.*

Тыва ниитилелдин чаңчылчаан амыдыралыга өскерилгелер, чаартылгалар чоруттунуп, аныяк тыва чогаалчылар *кижини* көргүзерде, өөскүп турар чаа хувискаал байдалдарына чагыртып, соора, частырыгыг чогаадып турганы бар. Номчукчуларның мурнунга арын-нүүрнүң шииткелиниң мурнунда, бүзүрээчел, бодун тыппайн, будалып чоруур аажы-чаңныг, өскелерге дөмейлешпес «ниитилел кижизиниң» омур-хевири чуруттунуп келир.

Кезек «КИЖИ БОЛГАШ ӨГ-БҮЛЕ»

Бо кезекке хамааржыр чогаалдар өг-бүледе кижиниң туружун, өг-бүледе улуг болгаш аныяк салгал аразында харылзааларга, өг-бүлениң кежигүннериниң аразында ынакшыл, бүзүрел болгаш хүндүлел ёзулалының харылзааларын чырыткан.

Чаңгыс салгал дургузунда кижиниң амыдыралы мөңгө эвес, ол үстүп каар, ооң-биле чергелештир ол – мөңгө; аймак төрелдернин, улус чоннуң, язы-сөөк нацияларның азы бүгү депшилгелиг кижини төрелгетен чергелиг мөңгө.

Көшкүн тыва өг-бүлениң делегей көрүүшкүнүнде уругларның өзүлдезинге болгаш кижизидилгезинге кол угланыышкын дөргүл-төрелин дөзээри, аразында эптиг-демниг, деткимчелиг амыдырап чурттаары бооп турар, а кол кижизидилгелиг арга ада-иениң бот-хуузунда үлегер чижээ бооп турар (улугларның болгаш бичиилерниң база ажи-төлдүн аразында хамаарылгазы, ниитилел амыдыралының үндезиннери, эр кижиге хүндүткел дээш о.ө.). Тыва литературада элээн хөй чечен чогаалдар өг-бүле болгаш дөргүл-төрел аразында харылзаалар, өг-бүлени камгалаарына эр кижиниң салдарын,

өг-бүлениң үнелиг чүүлдеринге хүндүткелдиг болгаш хумагалыг хамаарылга, өг-бүлениң ёзу-чаңчылдарына болгаш өг-бүлеге аажы-чаң культуразын ажыдып турар.

Кезек «КИЖИ – НИИТИЛЕЛ – КҮРҮНЕ»

Бо кезекке төөгү-философчу болгаш социал-психологтуг шынны медресеп билирин, тодаргай болгаш ниити, түңнээр, хуузунда тускайлаң онзагай болушкуннарны, аажы-чаңнарны көргүскен чогаалдарны сайгарып көөр.

«Кижини – ниитилел – күрүне» деп кезекке кижиниң амыдыралында үзел-бодалының, амыдырал-чуртталгазының байдалы, хамааты туружу, патриотчу чоруу, кижиниң болгаш күрүнениң сонургалдарының аразында сырый харылзаалы, кижиниң болгаш күрүне системаларының аразында хамаарылгаларны, мөзү-шынар хоойлуларын болгаш күрүнениң хоойлу-дүрүмнерин чырыткан чогаалдарны өөренир.

Кезек «КИЖИ – БОЙДУС – БЕДИК САЙЗЫРАЛ»

Кижиниң төрөөн чери, бойдус-биле чоок сырый харылзаалы тыва чоннун делегей көрүүшкүнүнүн эң чугула, үнелиг кезээ болуп турар.

Көшкүн амыдырал тыва кижини кадыг-быжыгга, шиитпирлиг аажы-чаңга, бойдуска хүндүткелдиг чорукка өөредип каан. Бойдус камгалалына тураскааткан чогаалдар дыка улуг кижизидикчи күчү-күштүг, салдарлыг. Олар дириг болгаш өлүг бойдуска ынак болурун кижизидип турар; уругларга кижиниң болгаш бойдустан аразында кандыг харылзаалынын тодарадыр, кижиниң бойдуска кам-хайыра чок хамаарылгазы кандыг салдарлыг бооп болурул дээш о.ө. айтырылгаларга харыыларны бээринге дузалаар.

«Кижини – бойдус – бедик сайзырал» деп кезекке кижиниң болгаш бойдус, бойдустан шинчилээриниң болгаш чагырып алырының чидиг айтырылгалары, бойдустан чүгле ажыглаарынче угланган мөзү-шынар, амгы делегей болгаш бойдус камгалаарының айтырылгаларын чидиг көдүргөн чогаалдарны өөренир болгаш сайгарар.

Кезек «КИЖИ – ТӨӨГҮ – АМГЫ ҮЕ»

Тыва литературада социалисттик реализм методу-биле бижиттинген чогаалдар эвээш эвес. Социалисттик реализм болгаш эрге-чагырга дугайын (партия угланышкынныг) көргүскен чогаалдар ук чогаалдарның эстетиктиг деңгелин бадырып, төлептиг маадырлар кылдыр санап турар партия секретарьларының, «аңгы дайзыннарны», харам, караа тотпас хамнар болгаш ламаларның омур-хевирлеринде чаңгыс аай идеялиг утка колдап турган. «Социал чагыг» ёзугаар бижиттинген чогаалдар ук үениң негелделеринге дүгжүп турган.

Дараазында билиишкиннер: «тургустунган үе болгаш төөгү», «кижиниң төөгүде туружу, салдары», «кижиниң амыдыралында болгаш культурада төөгүлүг чылдагааннар», «хостуг эргелиг арга чок байдалдарда кижиниң хостуг эргелии» чогаалдарның социал-төөгүлүг угланыышкыннарын тодарадып турар.

Тематиктиг кезектер уругларның төрөөн (тыва) литератураны ханы сайгарып шиңгээдир шаг-шинээн хевирлээринче угланган, ниитилел болгаш культура-төөгү ужур-уткалыг чогаалдарны сонуургалдыг номчуп, амыдырал-биле деңнеп, түңнел үндүрүп билиг чедип алырының чугулазын айтып турар.

ЭРТЕМНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Тыва Республиканың өөредилге албан черлеринге кол ниити өөредилгеге регионалдыг базистиг өөредилге планы ёзугаар төрөөн (тыва) чогаал эртемин 204 шакта өөредирин көрүп турар.

Универсалдыг профилдиг (вариант 2) угланыышкынныг класстарга төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөредир шактар үлелгезиниң бердингени: 10 класска – неделяда 3 шак, чылда 102 шак; 11 класска – неделяда 3 шак, чылда 102 шак.

2. ТӨРӨЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНЕЛДЕРИ

Ортумак школаның доозукчузунуң «Төрөөн (тыва) чогаал» эртемин шиңгээткениниң түңнелдери.

Бот-тускайлаң түңнелдери:

– чоннуң чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарының, ажыл-ижиниң кадагалакчызы, төрөөн чогаалга, чоннуң культуразынга, дылынга хумагалыг, хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру;

– тыва чоннуң сураглыг чогаалчыларын, чогаал салгакчыларының дамчыдылгазын делгем шиңгээдип алыры;

– аас чогаалды, чечен чогаалды болгаш чаңчылдарны кадагалаарының ужур-утказын, харыысалгалыын медереп билир, салгалдарның ук-төөгүзүн шинчилээринге киржилгелиг, чоннуң ниити культуразы дээш сагыш човап билири;

– биче буурай чонунуң төлээлекчизи, хөй нациялыг Россия күрүнезиниң хамаатызы кылдыр бодун медерип билири;

– кижиниң сагыш-сеткил шынарларын сайзырадыры, тыва чечен чогаалга болгаш культурага, делегейниң болгаш Россияның чоннарының чечен чогаалдарынга болгаш культураларынга хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру.

Метапредметтиг түннелдери:

– чидиг айтырыгны илередип, гипотеза үндүрүп билири, медээлерни чыып, бодунуң туружун бадыткаар барымдаалар тургузуп, көргүзери, аас болгаш бижимел ажылдарга чылдагаан болгаш түннел харылзааларны аңгылап билири, тыва дылга түннелдери чедимчелиг үндүрүп, чугаалап билири;

– бодунуң ажыл-чорудулгазын шын мөөңнөп билири, ону үнелээри, сонуургалдарының угланышкыннарын тодарадыры;

– бот-тускайлаң ажылдаарыңга деңнээр аргаларны ажыглап билири;

– угаап шиңгээдирин болгаш харылзажылга аргаларын ыяк билир сорулгаларны шиитпирлээрде, информацияның янзы-бүрү бижимел барымдааларын (словарьлар, энциклопедиялар, Интернет-курлавырлар д.о.ө.) бот-тускайлаң ажыглап билири.

Кол ниити өөредилге программазын шиңгээдириниң метапредметтиг түннелдери өөредилгениң бүгү талалыг үш бөлүктүг кылдыныгларын – башкарнып билирин, угаап шиңгээдирин база харылзажылга аргаларын ыяк билип алганыңга хамааржыр.

Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу:

– сорулгаларны боду тодарадыр, сорулгаларны чедип алганының хемчээл болгаш демдээн үнелээрин билир;

– ажыл-чорудулгада салдырган сорулганы чедип алыр ажыл-чорудулга үезинде тургустунуп болгу дег шаптараазыннарын билир;

– өөредилге үезинде болгаш амыдырал байдалдарында сорулгаларны салып алыр болгаш тодаргайлап чугаалап билир;

– бодунуң мурнунда салдырган сорулганы чедип алырда, эргежок чугула, ооң иштинде үе болгаш өске боттуг эвес, курлавырларны үнелээр;

– сорулгаларны чедип алыр аргаларны шилиир, салдырган сорулгаларның шиитпирин күүседирин планнап билир;

– салдырган сорулганы күүседиринге эргежок чугула курлавырларның үре-түннелдин медресеп, мөөңнөп билир;

– бодунуң ажылын база чедип алган түннелин баш удур салган сорулга-биле деннеп, түннеп билир;

– бодунуң ажыл-чорудулгазын хынаар болгаш үнелээр арга-мергежилдиг болур кылдыр өөренип алыр.

Өөредилгени угаап шингээткенин бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу:

- сорулгаларны шиитпирлээринге түннээр аргаларны тывар, оон иштинде делгеренгей медээни дилээр болгаш аңаа барымдаалап, чаа сорулгаларны (өөредир болгаш угаап шингээдир) мурнунга салыр;
- медээге сайгарылгалыг үнелел бээр болгаш аңгы-аңгы үзел-бодал, турушту бодунуу-биле тайылбырлаар; бижимел медээ барымдааларда чөрүлдээлерни демдеглээр;
- бижимел медээ барымдааларда илереткен боттуг сырый харылзаалар болгаш чөрүлдээлерни көргүзерде, янзы-бүрү модель-схемалыг аргаларны ажыглаар;
- өске кижиниң кылдыныглар болгаш бодалдарынга хамаарыштыр барымдаалыг шүгүмчүлелди көргүзер болгаш бадыткаар; бодунуң бодалынга хамаарышкан шүгүмчүлелдиг саналдарга шыдамык болгаш угаанныг хамаарылгалыг болур, оларны хууда өзүлдениң курлавыры кылдыр көөр;
- өөредилге эртемниң билиг кызыгаарындан үнүп, шингээдир аргаларны болгаш кылдыныгларны делгем күүседир тускай сорулгаже угланган чаа арга-мергежилди дилээр;
- билигге хамаарыштыр өскелерниң талазындан болгаш бот-курлавырын чугулага албышаан, өөредилгениң бот-тускайлаң уг-шиин тургузар;
- угаап шингээдиринге хамаарышкан аңгы-аңгы туруштарны медереп билип, солуп аар болгаш быжыг тудар;
- бүдүн чүүлдүн кезектериниң аразында күүседир ужурлуг чугула харылзааларны тодаргайлаар, онзагай чылдагаан болгаш түннел харылзааларны аңгылаар;
- деңнээр, деңнештирер, бөлүктээр;
- планнар, тезистер, конспектилер тургузуп өөренип алыр.

Өөредилгениң харылзажылга чорудар бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу:

- албан-херек харылзажылганың бүгү чажыттарын, ол ышкаш улуг улус-биле (өөредилге черинге, ол ышкаш оон дашкаар) чорудар, албан-херек харылзажылгага эш-өөр шилиирде, амы-хууда тааржырындан эвес, а удур-дедир үзел-бодалдың, харылзааның түннелин бодап, шилип алыр;

– бөлүк-биле ажыл боттандырып тура, бөлүктүң удуртукчузу, ол ышкаш янзы-бүрү байдалдарның күүседикчизи (идеялар идип үндүрүкчүзү, шүгүмчүлекчи, күүседикчи, ойнакчы, эксперт дээш о.ө.) болуру;

– ажылды шын, ырактан харылзажып база удур-дедир таарыштырган харылзаа байдалынга дүүштүрер болгаш күүседир;

– аас болгаш бижимел байдалдарга дүгжүп турар дылдың аргаларын ажыглап, бодунуң бодалын делгеренгей, бадыткалдыг болгаш ылап шын илередир;

– маргыштыг таварылгаларны билип алыры болгаш оларны өөскүтпези, албан-херек болгаш өөредилгеге хамаарышкан бот-хуузунуң хамаарылгазын, бодалдарын чок кылып, ырадыр;

– сөзүглелдин утказын аас болгаш бижимел хевирге кыска азы делгем дамчыдар;

– монолог, диалог болгаш ниити чугааны чорударын билири, бодалды илередип чугаалаары, харылзажылганың сорулгазынга дүүштүр дылдың чурумалдыг аргаларын (сөзүглел, таблица, схема, аудиовизуалдыг одуруг дээш о.ө.) ажыглап билир;

– барымдааларны шилиири, түңнелдерни тодарадыры, бодунуң ажыл-чорудулгазын аас болгаш бижимел хевирге түңнеп илередир кылдыр өөренип алыр.

Предметтиг түңнелдери:

Доозукчу:

1. Төрээн (тыва) чечен чогаалды номчуп, чугула апарган таварылгада орус болгаш делегей чоннарының чечен чогаалдары-биле деңнеп, ниити темалар азы чидиг айтырыглар көдүрүп турар ийи азы оон хөй сөзүглелдерден чижектерни сайгарылгалыг кирип, шингээткен билиин көргүзөр кылдыр өөренир.

2. Аас болгаш бижимел хевирге бодунуң номчукчу дуржулгазын түңнээр болгаш сайгарар, тодаргайлаарга:

– сайгарар чечен чогаалдың шилилгезин кылыры, чогаалдың темазын (темаларын), ол ышкаш ооң көдүрген чидиг айтырыгларын (чогаалда кириген утка-хөөн база чажыт утка-хөөн) барымдаага үндезилеп сайгарар;

– бодунуң чугаазының тезистерин илередирде, чидиг айтырыглар көдүрген болгаш сайгарылга негеп турар чогаалдарның үзүндүлерин ажыглаар;

– чогаалды сайгарар, чогаалдарның ийи (азы оон хөй) кол темаларын азы бодалдарын аңгылаар, сюжетте оларның хөгжүлдезин, удур-дедир харылзаалыын болгаш бот-боттарының аразында салдарын тодарадып, ооң-биле чечен чогаалдың нарынын ажыдып сайгарар;

– авторнуң шилээни жанр-аймаан сайгарар, чечен чогаалдың кезектериниң: болуушкуннар хөгжүлдезиниң девискээри болгаш үези; болуушкуннарны көргүзөр аргалар болгаш хөгжүлдези; маадырларны шилиир аргалар болгаш оларның аажычанын, бодалдарын хөгжүдөр азы ажыдар аргалар – хөгжүлдениң болгаш харылзааларның онзагайын ажыдар;

– чечен чогаалда ажыглаттынып турар сөстөр болгаш сөс-домактың сөзүглелбиле сырый харылзаалыг утказын (көжүргөн болгаш ужур-уткалыын) тодарадыр, оларның аянында чаа чүүлдүн (көрүштүң) идеязы, үзел-бодалы, сагыш-сеткил илерээшкинниг утка-хөөнүнден, эстетиктиг ужур-утказындан үнелээр;

– чечен чогаалда ажылдап киирген тодаргай тургузугну (композицияны) шилээнин сайгарары (сөзүглелдиң тодаргай кезектерин таарыштыр тургусканы, удурдедир харылзаалы, оларның композиция тодарадырынга кандыг аргалыг дузалап турары болгаш номчукчуга кандыг эстетиктиг салдарлыг бооп турарын өөренип алыр.

3. Дараазында ажылдарны үре-түңнелдиг чорудар:

– кичээлде өөренип турары чогаалга хамаарыштыр айтырыгларга делгеренгей харыыларны бээр азы чогаалдың чечен делегейин бүрүнү-биле билип турарын, чечен чогаалдың бижиттинген угланышкынынга (агымынга) болгаш төөгү-культурлуг үеге хамааржырын тодарадып, чогаалдарга улуг эвес рецензияларны боду бжиир;

– чогаалга хамаарыштыр төлевилел ажылдарын кылып, бодунуң үндезинниг бодалдарының утказын илередип тайылбырлаар кылдыр өөренип алыр.

Доозукчу:

– *чогаалдың сөзүглелинге төөгү-культура талазы-биле тайылбыр бээр (ооң иштинде музейниң, чурт-шинчилел библиотекаларның, төөгүлүг документиленниң дээш о.ө. курлавырларын ажсыглаар);*

– *чечен чогаалды, ооң иштинде чечен чогаал сайзыралының объектилиг хоойлуларын болгаш авторнуң онзагай субъектилиг шынарларны боттандырып турарын холбааштырып сайгарар;*

– *чечен чогаалды гуманитарлыг билигге хамаарылгалыг эртемнерни (философия, история, этнопсихология болгаш өске-даа) бүгү талазы-биле холбаалыг сайгарар;*

– *эпиктиг, иши азы шүлүк чогаалдарының кайы-бирээзиниң (чижээ, кинофильм азы ишижиткен көргүзүг; уран номчулганың бижидилгези; чогаалга хамаарыштыр чуруктар сериязы) утказын илередип тайылбырлаарын билип алыр аргалыг.*

Доозукчу:

– *делегей литературазында тыва чечен чогаалдың туружу болгаш ужур-утказын;*

– *амгы үениң чечен чогаалдарының дугайын;*

– *эң-не билдингир чечен чогаал дугайында бижээн курлавыр, ооң иштинде*

Интернет четкизи;

– *чечен чогаал өөренир эртемде төөгү-культура талазы-биле шинчилээр арга дугайында;*

– *XIX болгаш XX чүс чылдарда чогаал сайгарар төөгүлүг ажыл-чорудулга дугайында;*

– *чечен чогаал угланыышкыннарының азы агымнарының эң-не шылгараңгай азы ылгалдыг демдектериниң дугайында;*

– *литературлуг угланыышкыннар: соцреализм, реализм;*

– *тыва чечен чогаалдың шылгараңгай чогаалчыларының аттары, оларның чогаалдыкчы намдары, кол чогаалдарның аттары, национал культурада «мөңгө маадырлар» азы ниити маадырлар аттарын билип алыр аргалыг.*

Чечен чогаал теориязын өөренип тургаш, доозукчу:

– *теория билишкннерин ханы өөренир;*

– *чогаал сайгарылгазының аргаларын шиңгээткенинден номчукчу дуржулгазы бедик кижиниң иштики хереглелин тургузарын шиңгээдип алыр.*

3. ЭРТЕМНИ ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ТҮҢНЭЛДЕРИН ХЫНААРЫНЫҢ СИСТЕМАЗЫ

«Төрээн (тыва) чогаал» эртемни шиңгээткенин түңнээри өөреникчилерниң өөредилгени ханы угаап-шиңгээткенин болгаш шиңгээткен арга-мергежилдерин херек кырында ажыглап билирин *бот-тускайлаң, метапредметтиг болгаш предметтиг* түңнелдер-биле тодарадыр.

Ортумак ниити өөредилгениң **ӨФКС** негелделерге дүүштүр бир аай хыналда эге диагностика, *шилчилге аразының үезинде* (өөренип эрткен ниити теманы шиңгээткен соонда, улдуңнар аразында) болгаш түңнел чадаларда күүседир ажылдардан тургустунар. Өөреникчилерниң күүсеткен турар уjurлуг ажыл-чорудулгаларына даянып, билигниң деңнелин бедидер сорулгалыг арткан ажылдар бедик түңнелдер чедип алырынче угланган, хемчээл болгаш хыналда талазы-биле чоорту нарынчыыр.

10-11 класстарга Программаның кезек бүрүзүндө бердинген ажыл-чорудулга чогаал эртеминге уругларның шингээдир ужурлуг билиин, арга, мергежилин долу хынаар арганы берип турар. Төрээн (тыва) чогаал кичээлдеринге аас болгаш бижимел хыналда ажылдарның хөй янзы хевирлерин ажыглап турар. Оларны шилчилгелиг хевирниң хыналда ажылдары (тодаргай үеде болгаш тема (улдуң) аразының) болгаш ниити хыналда ажылдар деп чарып болур.

Тодаргай үеде темалыг хыналда ажылдар өөренип турар чогаалын ханы билиринче, омур-хевирлерге характеристика берип, калбак чогаалдарның сөзүглелдерин сайгарып билиринче, шии чогаалының тус-тус эгелерин (омур-хевирлерни, үзүндүлерни), шүлүк чогаалының долу сайгарылгазын сайгарып билиринче угланган; план, тезис, төлевилелдер, шинчилел ажылдар кылыры дээш оондаа өске болур.

Тодаргай үеде хыналда ажылдарның хевирлерин чижеглей берип турар: өөренип турар чогаалының сөзүглелин билири, омур-хевирлерге характеристика берип билири, калбак чогаалдың сөзүглелин сайгарып билири, шии чогаалының үзүндүлерин сайгарып билири, шүлүк чогаалын долу сайгарып билири; план, тезистер; шинчилел ажылдар, төлевилелдер тургузуп билири, төлевилел-биле долу ажылдап билири; аянынг номчулганы күүседип билири.

Хыналданың хевирлери:

- аас-биле долу харыы бээри;
- бот ажыл, удур-дедир хынажыр ажылдар;
- өөренип эрткен чогаалдарыңга хамаарышкан тест-биле ажылдар;
- дебаттар, дискуссияга киржири, ниити айтырылгарга аас / бижимел харыылаары, литературлуг диктант дээш о.ө.

Шилчилге аразының үезинде ажылдарның хевирлериниң чижеглей берип турары: чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазыңга хамаарышкан аас болгаш бижимел ажылдарны күүседир, чогаадыкчы ажылдарны чорудары, литературлуг маадырлар мурнундан сөс алыры дээш о.ө.

Хыналда ажылдарның хевирлери:

- өөренип эрткен темаларыңга хамаарышкан тест-биле ажылдаар онаалгалар;
- хыналда ажыл;
- чогаадыкчы ажылдар (чогаадыг бижири).

Түңнел хыналда ажыл төрээн (тыва) чогаал эртеминге чогаадыг бижири.

Практиктиг болгаш хыналда ажылдар

Тест

Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга, өөрөнгөн чогаалдарынга хамаарышкан билиин хынаар тест хевириниң болгаш тодаргай үеде сайгарылгалыг хыналда ажылдар, оон аңгыда шиитпирлээри чугула кандыг-бир айтырыгга хамаарышкан хыналда ажылдар хевирлери.

Тест ажылдарны хынаары

«5» деп демдек. Бир эвес өөреникчи айтырыгларга 90-100 % шын харыылап турар болза, салыр;

«4» деп демдек. Бир эвес өөреникчи айтырыгларга 78-89 % шын харыылап турар болза, салыр;

«3» деп демдек. Бир эвес өөреникчи айтырыгларга 60-77 % шын харыылап турар болза, салыр;

«2» деп демдек. Бир эвес өөреникчи айтырыгларга 59 % эвээш харыылап турар болза, салыр.

Чечен чогаал сөзүглелиниң утказын тайылбырлаары

Бо хевирниң ажылын кандыг-бир чогаалды, чижээлээрге, роман, шии азы шүлүглел, төндүр өөренип турар үезинде эрттирер.

Ажыл бүгү талалыг угланышкынның болганындан өөредилге аңгы-аңгы сорулгаларлыг: литература-сайгарылгалыг болгаш литература эртеминге хамаарышкан сөзүглелдерни номчуп, медреселдii-биле билип турары, оларны шын ажыглап билирин хевирлээри, чечен чогаалдарга хамаарышкан сайгарылга-шүгүмчүлел, сайгарылга-үнелел кылып, бодунуң амы-хууда бодалын, туружун бадыткалдыг илередип билир, монолог хевиринге бодалдарын аас болгаш бижимел чорударын сайзырадыры, критиктиг статья бижиринге өөренири дээш о.ө.

Класстың, класста өөреникчилерниң тус-тус онзагай сайзыралынга, сонuurгалдарынга, күүседип шыдаар хары-шинээнге дүүштүр ажылдар ниити, бот-тускайлаң азы бөлүктээн бооп болур.

Чогаадыг

Чогаадыг – өөреникчилерниң билиинге даянып, дылының сайзыралын илередир, бодалдарын шын, дес-дараалашкак илередип билирин хынаар, угаап-боданышкын шинчилиг бижимел ажылдарның бир хевирин.

Бижимел ажылдарны күүседир бердинген темадан, ажылдың хевиринден (хыналда ажыл, кичээл үези дээш о.ө.), сорулгалардан, кандыг түңнелдерлиг болурун даап бодап турарындан хамааржыр.

Чогаадыг дараазында билиглерни хынаар:

- а) теманы ажыдып билири;
- б) чогаадыгның темазынга база сорулгазынга дүүштүр бодалдарны бадыткалдыг чижектерлиг дес-дараалаштыр илередип билири;
- в) дылдың ажыглалының өй-чижээн болгаш шын бижилгениң дүрүмнерин сагып билири.

Чогаадыгны үнелээри:

Кандыг-даа чогаадыг ийи демдек-биле үнелеттинер: *биргизи* – утказы болгаш дылының бижээн аянынга дүүшкээ, *ийигизи* – орфографтыг, пунктуациялыг шын бижилгениң дүрүмнерин сагып билири, чазыг чок бижээни болгаш дылдың ажыглалының өй-чижээн билири.

Чогаадыгның утказы дараазында негелделерге дүүштүр үнелелеттинер:

- тема болгаш кол бодалдың дүгжүп турары;
- теманы долу ажытканы;
- барымдаалыг чижектери шын;
- бодалдарның дес-дараалашкаа.

Шын бижээнинге үнелел:

- домактарда сөстөрни болгаш домак тургузуун шын ажыглап билири;
- чугааның аянынга дүүшкээ болгаш сагыш-сеткил илередишкениниң аянны;
- сөстөрниң болгаш бадыткалдыг чижектерниң шын эвес ажыглалы.

Шын бижилгеге үнелел өөреникчиниң кылганы частырыгларның санындан илерээр (орфографтыг, пунктуацияны болгаш грамматиктиг).

Шын бижилгени үнелээри:

«5» демдек. Бир эвес өөреникчи бижимел ажылды частырыг чок азы 1 орфографтыг болгаш 1 пунктуацияны частырыгларлыг бижээн болза, салыр.

«4» демдек. Бир эвес өөреникчи бижимел ажылды 2 орфографтыг болгаш 2 пунктуацияны азы 1 орфографтыг, 3 пунктуацияны азы 4 пунктуацияны азы 3 орфографтыг частырыгларлыг бижээн болза, салыр.

«3» демдек. Бир эвес өөреникчи бижимел ажылды 4 орфографтыг болгаш 3 пунктуацтыг азы 3 орфографтыг, 5 пунктуацтыг азы 7 пунктуацтыг частырыгларлыг бижээн болза, салыр.

«2» демдек. Бир эвес өөреникчи бижимел ажылды «3» демдекке салыр негелделерден хөй частырыгларлыг бижээн болза, салыр.

Чаңгыс дүрүмге частырыглар катапталтына берген таварылгаларда, частырыгны чаңгыс деп санаар.

Бижимел ажылдың утказын болгаш бижимел частырыгларын үнелээри:

«5» демдек. Чогаадыгның темазы дүгжүп турар, барымдаалыг частырыглар чок, сөзүглелдин утказы дес-дараалашкак, дылы байлак, домактарның тургузуу хөй янзылыг, сөс каттыжышкыннарын чиге ажыглааны, ажылдың стильге дүгжүп турары, сөзүглелдин дылының аянны.

«4» демдек. Чогаадыгның темазы долuzu-биле дүгжүп турар; барымдаалыг частырыглар чок, утказы дес-дараалашкак бижиттинген; дыл-домаа байлак, домактарның тургузуу хөй янзы ажылаттынган, сөс каттыжышкыннарының ажыглалы тода; стиль болгаш сөзүглелдин дылы чүүлдешкек, ынчалза-даа бичии-ле частырыг эскертинип турар.

«3» демдек. Чогаадыг темазындан үнүп турар; идеяны чырытканы шын, ынчалза-даа ында кезекте шын эвес ажыглаан барымдаалар бар; сөзүглелде бодалдар дес-дараалашкак эвес, сөс курлавыры чегей, домактарның тургузуу чаңгыс аай, шын эвес сөс каттыжышкыннары таваржып турар; чугааның, сөзүглелдин аяны дүүшпейн турар; ниитизи-биле ажылдың утказында 4-тен хөй чазыглар, 5 хире чугаа чазыглары бар.

«2» демдек. Чогаадыг темазынга дүүшпес; хөй барымдаалыг частырыглар бар; бодалдар дер-дараалашкак эвес, үзүк-чазык, оларның аразында харылзаа чок, шын эвес сөстөр каттыжышкыннары бар; сөс курлавыры чегей, домактар бөдүүн, тургузуг аайы-биле чаңгыс аай хевирниң домактары катапталтынып турар; чугаа болгаш стиль аяны чүүлдешпейн турар. Ажылдың утказында 6-дан хөй шын эвес чазыглар, 7 чугаа чазыглары бар.

Тайылбырлар.

1. Чогаадыгны үнелеп тура, өөреникчининг ажылдап билирининг бот-тускайлаңын, тус-тус аянын янзылыын, ажылдың тургузуун болгаш дыл-домааның тургузуп билирин кичээнгейге алыр. Ажылды бот-тускайлаң угланышкынның, онзагай чырытканы дээш бирги демдээнге бир баллды салып болур.

2. Чогаадыгда теманы долу ажытпаан, өске негелделерни күүсеткени ортумак таварылгада, чүгле утказы болгаш дыл-домаа дээш, бирги демдек эки үнелел албас.

3. Чаңгыс аай дүрүмге дүүшкек улуг эвес частырыглар болгаш өөреникчинин бодунуң эдип каан частырыглары чогаадыгнын демдээн үнелээринге хамаарылгалыг.

Төлевилел кылыр ажыл-чорудулга

Төлевилел кылыр ажыл-чорудулга – бот-тускайлаң башкарнып ажылдаар аргаларнын бирээзи, мурнунда салдынган сорулгаларынга дүүштүр өөреникчилерни тус-тузунда боду ажылдап өөренирин чаңчыктырар ажылдарны бирээзи.

Төлевилел кылыр ажыл өөреникчилер бот-боттарынын аразында таарымчалыг харылзажып билир (найыралчы, ажыл-ишчи байдал), медээ-харылзажылгага өөредилгениң чаа технологияларын ажыглап шыдаар арга-шинээн ыяк билирин сайзырадыр.

Төлевилел кылып ажылдаары – шинчилел ажылынын бир хевири; шинчилеп ажылдаарынын аргаларын, тускай уг-шиин теория болгаш херек кырында күүседип билирин хевирлээр. Шинчилеп өөренир ажылдарнын аргаларын шингээдиринге дузалаар.

Төлевилелди үнелээри

Төлевилелдин ужур-утказы үнелээри:

- теманың бүгү талазы-биле ажытканы;
- чыгдынган медээниң ужур-утказы үндезинниг, билдингир;
- чуруктар онзагай, системниг чыып кылдынган;
- слайдылар чурум ёзугаар шын чыып салдынган;
- чогуур түңнелдер кириген слайд бар;
- ажыглаан бүгү ажылдар дугайында библиография кылдынган.

Презентациянын каасталгазы:

- *ништи дизайн-каасталга* – презентациянын ужур-утказынын угланыышкыны шын, эстетиктиг өй-чижекке дүгжүп, ажылдын ужур-утказы презентация-биле дүүшкек, карышкактар чок;
- *диаграмма болгаш чуруктар* – презентацияда көргүзүглер билдингир болгаш ажылдын ужур-утказы-биле дүгжүп турар;
- *сөзүглел, өң, дөжек* – сөзүглел номчуттунгур, чараш, дөжек фон графиктиг чурулгалар-биле дүгжүп турар;
- *даңзы болгаш таблицалар* – даңзы болгаш таблицалар презентацияда чөптүг болгаш чурумга дүүштүр кирирттинген;
- *айтылга* – айтылга шупту көстүп турар.

Төлевилелди камгалаары:

- өөреникчинин чугаазы чарт, ажилдын утказынга дүүштүр дес-дараалашкак;
- өөреникчи бодунуң ажылын эки билир.

Төлевилелди үнелээринин байдалдары:

1. Ажилдын бижиттингенинин чылдагаанын болгаш сорулгазын тодараткан, сорулганы чедип алырынын байдалдары болгаш угланыышкыннарын, теманың херек кырында ажыглалынын чугулазын илереткен (бедик демдээ – 5 балл):

- төлевилелдин сорулгазын күүседире тодараттынмаан – 0 б.;
- төлевилелдин сорулгазы тодараттыган, ынчалза-даа ону чедип алырынын угланыышкыннарын, ажилдарын көргүспээн, ажилдын планы чок – 1-2 б.;
- төлевилелдин сорулгазын тода чырыттыган, сорулганы чедип алырынын ажилдары тодаргай планныг, ажил шын болгаш план ёзугаар дес-дараалашкак кылдыган, херек кырында ажыглап болурунун үнелиин тодараткан – 3-5 б.

2. Төлевилелдин ужур-уткалыг кезээнде киирген медээлер долу, янзы-бүрү үндезиннерлиг (бедик демдээ – 3 балл):

- библиография чок – 0 б.;
- библиографияда медээ шоолуг хөй эвес – 2 б.;
- ажил долу, янзы-бүрү үндезиннерден алган медээлерлиг – 3б.

3. Төлевилел чогаадыкчы болгаш сайгарылгалыг хамаарылгалыг кылдыган, ажилдын хемчээли, ажилды күүсеткенинин чаа уг-шии билдингир (бедик демдээ – 7 балл):

- ажил сайгарылга, түңнел чок, бот-хуузунда чогаадыкчы арга-шинек ажыглаттынмаан – 0 б.;
- ажил шинчилел эвес, а чүгле чурумал шинчилиг, чогаадыкчы ажилдаар арга-шинээ чырыттынмаан – 2-3 б.;
- ажил ханы угаап боданыышкынныг, сайгарылгалыг болгаш төлевилелде көдүртүнген айтырыгларга, кол бодалга, шийтпирлээр аргаларга хамаарыштыр автордан онзагай, чогаадыкчы хамаарылга илереттинип турар – 4-7б.

4. Төлевилелге хамаарышкан отчётту кылырынга каасталга болгаш немелде көргүзүг материалдарны шынарлыг киирип турар (бедик демдээ – 5 балл):

- отчет чок азы кылдыган шынары багай – 0-1 б.;
- отчет аас-биле, көргүзүг материалдары чок бердинген – 2-3 б.;
- отчет презентация хевиринде азы сөзүглелдиг файлда бердинген – 4-5 б.

5. Ажилдын сайгарылгазы болгаш түңнелдери бердинген (бедик демдээ – 6

балл):

- ажылдың сайгарылгазы чок – 0 б.;
- ажылдың сайгарылгазы чедингир эвес, кырындан кылдынган – 1-3 б.;
- ажылдың чорудуу долу, көскү, түннелдерни сайгарып тургаш, кылдынган – 4-6 б.

б. Авторнуң бот-хуузунда сонуургалы, ооң ажылга хамаарылгазы тодаргай, бот-хуузунда ажылдап билири (бедик демдек – 4 балл):

- авторнуң идепкей чок ажылдаанын илередип турар хоолгалаан ажылдарның бары – 1-2 б.;
- ажыл бот-тускайлаң, ажылга сонуургалдыын, бадыткап турар авторнуң бодунуң ажылдарын болгаш арга-сүмелерин киирген – 3-4 б.

Төлевилелге ниити демдек – 30 балл.

Төлевилелге ниити түннел демдек:

«5» демдек. Өөреникчи алыр ужурлуг 90-100 % баллдан 27-30 баллды ап турар.

«4» демдек. Өөреникчи алыр ужурлуг 90-100 % баллдан 21-26 баллды ап турар.

«3» демдек. Өөреникчи алыр ужурлуг 90-100 % баллдан 15-25 баллды ап турар.

«2» демдек. Өөреникчи алыр ужурлуг 50 % баллдан 14 баллды ап турар.

Аас-биле харыыларны үнелээри

Аас-биле харыыларны үнелээринге чогаал эртеминге хамаарышкан быжыг болгаш ханы билиин чугулага алыр.

Шын түннелди үндүреринге, демдек салырынга харыыларның дараазында хевирлери турарын сүмелеп турар:

- айтырыгларның утказын билип турары, чидии-биле көдүрген айтырыгларга харыыларның дүгжүп турары;
- харыыларынга чогаал дугайында немелде, шын барымдаалыг медээлерни кирип, шээжи-биле үзүндүлерни чугаалап билири;
- бодунуң бодалдарын бадыткалдыг чижектер-биле шынзыдып, түннелдерниң үндезинниин тодарадып, чугаалап билири;
- харыызынга херек терминнерни болгаш билиишкиннерни ажыглап билири;
- харыызының тургузуунуң тода илереттинери;
- аянынг номчулганы күүседип билири;
- бодалдарның чиге болгаш тодаргайы, чугааның бедик билиглии.

«5» демдек. Өөреникчи шиңгээдип турар чогаалының сөзүглелин ханы билир;

болуушкуннарның, маадырларның аажы-чаңы болгаш кылдыныгларын холбаштырып, чогаалдың кол бодалының болгаш эстетиктиг уг-шииниң ужур-утказын тайылбырлап билир; харызынга чогаал сөзүглелин чөптүг кириштирип билир; төөгүлүг үе-биле чогаалды холбаштырып билир; монолог чугааны хостуг күүседип турар; чогаалды сайгарып тура, литература-теориялыг билиин, чаңчылын, арга- мергежилдерни чөптүг ажыглап билир, чогаал сөзүглелин түңнелдер бадыткаарынга кириштирип билири.

«4» демдек. Өөреникчи шингээдип турар чогаалының сөзүглелин ханы билирин бадыткап турар; маадырларның аажы-чаңы болгаш кылдыныгларын харылзаштырып, чогаалдың кол бодалының болгаш эстетиктиг уг-шииниң ужур-утказын тайылбырлап билир. Бодунуң үзел-бодалын, түңнелдерин чогаалдың утказын бадыткап харыылаары, монолог чугааны күүседип билир, ынчалза-даа харызында 2-3 частырыгларны кылып турар.

«3» демдек. Өөренип турар чогаалының утказын, сөзүглелди ниитизи-биле билип, дылдың чурумалдыг аргаларын сайгарылгага ажыглап, чогаалда кол бодалды илередип турар, ынчалза-даа билии чогаалды долу сайгарарынга четпейн турар. Харызында элээн каш частырыглар бар, түңнелдер бадыткаарынга сөзүглелди билири чегей, бодунуң харызынга ажыглап шыдавайн турар, номчуурунуң өй-чижээ деңнелге дүүшпейн турар.

«2» демдек. Чогаалдың утказынга дүүштүр өөрөнгөн чүүлдерни билбейн баар, билии кызы бооп турар; кол маадырларның аажы-чаңын, кылдыныгларын болгаш дылдың чурумалдыг аргаларының ужур-дуказын чогаалдың кол бодалынга шүүштүрүп база эстетиктиг ужур-утказын ажыдып шыдавайн турар, монолог чугааны күүседиринге бергедээр, сөс курлавыры чегей.

Бижимел болгаш хыналда ажылдарны үнелээри

«5» демдек. Өөреникчи ажылды чазыг чок күүсеткен азы 1 улуг эвес частырыгны кылган.

«4» демдек. Өөреникчи ажылды долу кылган, ынчалза-даа 1 улуг эвес азы 1-2 чазыг кылган.

«3» демдек. Өөреникчи ажылдың чартыын кылган азы 2 улуг; азы 1 улуг болгаш 1 улуг эвес чазыг болгаш 1 четче эвес харыы бар; азы 2-3 улуг эвес чазыгларлыг; азы 1 улуг эвес чазыг болгаш 3 долу эвес харыы бар; ажылда частырыг чок, ынчалза-даа 4-5 четче эвес харыы бар.

«2» демдек. Өөреникчи ажылдың чартыын күүсеткен, 3 демдек салыр өй-чижектен хөй частырыгларны кылган.

Тайылбыр: Өөреникчинин ажылы онзагай, бот-тускайлаң чогаадыкчы күүсеткен болза, башкы 1 баллды немей салып, бедик деңгелге үнелеп болур.

4. ЭРТЕМНИНҢ УЖУР-УТКАЗЫ

Эртемниң ужур-уткалыг кезээнде мөзү-шынар болгаш үнелиг чүүлдерни шиңгээдир, төөгү-культурлуг үндезиннерни көргүскен, кижизидилге салдарлыг тыва чогаалдарны база Тываның орус дылда бижип чоруур чогаалчыларының база орус болгаш делегей литературазында шылгараңгай чогаалдарның тыва дылда бижиттингени-биле өөреникчилер таныжар, сайгарып шиңгээдир.

10-11 класстарга өөренир чогаалдар

Дайын соонда чылдарының тыва чогаалдары (1946 – 1956 чч.):

Проза. **И.У.Бадра.** Роман «Арзылаң Күдерек». **М.Б.Кенин-Лопсан.** Роман «Чүгүрүк Сарала». **О.К.Саган-оол.** Роман «Дөспөстөр». **С.А.Сарыг-оол.** Роман «Аңгыр-оолдуң тоожузу». **С.К.Тока.** Роман «Араттың сөзү».

Шүлүктөр. **С.Б. Пюрбю.** Шүлүктери: «Чаңгыс сөс дээш...», «Пушкин шөлүнгө», «Чуртталганың аялгазы», «Белек», «Күскү сесерликке», «Ак-көк дээр дег өңнүг»; шүлүглели: «Үем болгаш үе-чергем дугайында». **С.А.Сарыг-оол.** Шүлүглелдери: «Алдын-кыс», «Чараш карак». **С.О.Тамба.** Шүлүктери: «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе». **К.Ч.Тоюн.** Шүлүктери: «Ыраажы кыс», «Көгөрим».

Тыва литератураның хөгжүлдөзү (1957 – 1985 чч.):

С.А.Сарыг-оол. Шүлүктери: «Ынакшыл», «Өскүстүң чалбарыы». **М.Б.Кенин-Лопсан.** Шүлүк: «Сонеттер». **С.С.Сюрюн-оол.** Шүлүктери: «Көк-көк даглар», «Ак» («Ак»). **С.В.Козлова.** Шүлүктери: «Чаражын аар», «Агы», «Сыра».

Драматургия. **К-Э.К.Кудажы.** Комедия: «Долуманың хуулгаазыны».

Тыва литература эде тургузуушкун чылдарында (1986 – 1990 чч.):

Проза. **Э.Л.Донгак.** Роман «Эрги хонаштар». **К-Э.К. Кудажы.** Роман-эпопея «Уйгу чок Улуг-Хем». **Ш.Д.Куулар.** Роман «Баглааш». **В.Б.Монгуш.** Чечен чугаа «Каткы бажы каткан эвес». **М.Б.Кенин-Лопсан.** Роман-эссе «Буян-Бадыргы». **С.С.Сюрюн-оол.** Тоожу «Ногаан ортулук», Роман «Тывалаар кускун». **Е.Т.Танова.** Тоожу «Дошкун чылдарның чазы». **В.У.Хомушку.** Чечен чугаа «Мончарлыг кижиги».

Шүлүктөр. **А.А.Даржай.** Шүлүктери: «Далайны мен караам-биле көрбээн мен», «Хемнер бирде...», «Игил ызы». **М.Б.Доржу.** Шүлүктери: «Тыва аъттар», «Ава сүдү». **И.Б.Иргит.** Шүлүктери: «Ынакшылдың сүлдези», «Сылдызым сен». **Ю.Ш.Кюнзегеш.** Шүлүктери: «Саргатчай», «Шүлүкчүнүн орнукшулу ыржым, шириин» («Ожук даштары» деп номдан), «Тожу кижиги хоорайда», «Арат оглу ужуп үндү», «Шүлүктерниң дөзези». **В.С.Серен-оол.** Шүлүктери: «Мээң Тывам», «Сыгыттың аяны», «Аржаанның аялгазы». **А.У.Күжүгет.** (лит.псев. Үержаа А.) Шүлүктери: «Ынак-тыр мен», «Хараган», «Хээлер».

Драматургия. **А.А.Даржай.** Трагедия «Четкер четкизи».

Эде тургузуушкун соонда чылдарда тыва литература (1990 – 2005 чч.):
А.А.Даржай. Шүлүк-проза «Дазыл». **К.Б.Монгуш.** Тоожу «Төрээн чурттан ыракка». **М.М.Дуонгар.** Чечен чугаалары: «Мөчөк ирей», «Чалбак-Мыйыс». **А.С.Бегзин-оол.** Шүлүктери: «Ачам биле Алаш хемим», «Ачам чагы», «Философ». **Э.Б.Мижит.** Шүлүктери: «Ховаган», «Сээк», «Шыйлашкын», «Ары», «Мергежилге», «Дүрбүжүүшкүннүн дүрүмү»; драма «Иениң ынакшылы».

Тыва Республиканың орус дылдыг чогаалчыларының чогаалдары
(допчулал)

Тыва Республиканың орус дылдыг чогаалчылары: В.Ермолаев, А.Пахомов, Н.Сердобов, А.Емельянов болгаш о.ө.

Херээжен чогаалчылар: С.Козлова, Г.И.Принцева, Э.Б. Цаллагова.

Тыва дылче очулдуртунган орус литература

1. **С.А.Есенин.** Шүлүк «Сыгыг дегбээн торгу харны дүвүлендир...» (очул. М. Доржу).

2. **М.Ю.Лермонтов.** Шүлүктөр «Салгын хемези», «Төрээн чурт» (очул. С. Сарыг-оол), «Буруттар» (очул. М. Кенин-Лопсан).

3. **А.С.Пушкин.** Шүлүктөр «Тураскаал» (очул. С. Пюрбю), «Сибирьже» (очул. С. Сарыг-оол), «Хоругдаттырган кижиги» (очул. Ю. Кюнзегеш). Шүлүглел «Евгений Онегин» (очул. С. Пюрбю) (шилиттинген эгелер).

4. **Т.Г.Шевченко.** Шүлүктөр «Дүш» (очул. С. Сарыг-оол), «Чагыг» (очул. С. Пюрбю).

5. **С.П.Щипачев.** Шүлүктөр «Улуг-Хем», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...» (очул. К-Э. Кудажы), «Кызыл» (очул. С. Пюрбю).

Россия чоннарының литературазы

1. **Муса Джалиль.** Шүлүктери: «Өөрүшкүнүң сөөлгү ыры» (очул. М. Доржу). «Хоругдаткан» (очул. М. Доржу).

2. **А.О.Адаров.** Шүлүктөр «Көшкүн кижилер» (очул. А. Даржай).

3. **Л.Н.Арбачакова.** Шүлүктери: «Кырган-авам сактыышкынында», «Мээн черлерим» (очул. И. Иргит).

4. **Р.Г.Гамзатов.** Шүлүктөр «Төрээн дыл» («Мой Дагестан» деп номдан (очул. Л. Ооржак).

5. **Н.Е.Бельчегешев.** Шүлүк «Ырлап чор мен» (очул. И. Иргит).

6. **И.Т.Кузнецов.** Очерк «Тыва эки турачы кыстар» («Саяндан Ровно чедир») (очул. К. Кудажы).

7. **М.И.Чебодаев.** Чечен чугаа «Крепин» (очул. В. Монгуш).

Даштыкы литература

1. **Э.Хемингуэй.** Тоожу «Ашак биле далай» (очул. А. Делгер-оол).

2. **У.Шекспир.** «Сонеттер» («Сонеты») (очул. Ч. Куулар). Трагедия «Ромео биле Джульетта» (очул. С. Пюрбю) (шилииттинген эгелер).

3. **Ч.Галсан.** Тоожу «Дошкун чылдарның тоожузу» (очул. М. Ооржак).

Литература теориязы

Роман. Тыва чогаал сайзыралының чылдарында роман жанрының төрүттүнгени болгаш сайзырап келгени. Жанрларның янзылыы: философчу, төөгүлүг, фантастиктиг, шүлүктээн роман, социал-психологтуг болгаш о.ө.

Тыва литературлуг критиканың сайзыралы.

Тыва литературлуг критика. Тыва критиканың төрүттүнгени. Тыва критиканың сайзыралының оруу: XX вектин 60 болгаш 70 чылдары. Доктаал «О литературно-художественной критике».

Тыва литератураның бирги шинчилекчилер: Д. С. Куулар, М. А. Хадаханэ, А. К. Калзан болгаш өскелер-даа. Амгы үеде тыва литературада критиканың сайзыралы.

Литературлуг жанрларның онзагайлары:

- эпос (тоожуушкун принциви, поэтиканың онзагайы, жанрның янзылары);
- лирика (ужур-утказы, бижиттинген объект болгаш субъект, хөй янзылыы);

– драма (жанрның тургустунганы, ооң шынарлары, ужур-утказы, драманың эпостан болгаш лирикадан ылгалы, жанрның хөй янзылыгы, драманың классиктиг тургузуу).

Авторнуң амыдаралды чуруп көргүзерде, ажыглаар аргаларының бирээзи – чогаалдың дылының онзагайын шиңгээдири (метафора, метонимия, диригжидилге, денелге, эпитет болгаш о.ө.). Лириканың тургузуун, дылының онзагайын сайгарары (хостуг аян (белый стих), верлибр, рубаи, сонет болгаш о.ө.).

Аяннажылганың ужур-дузазы, ооң үннерни аяннаштырарыга болгаш чогаалдың тургузуун, ужур-утказын илередиринге салдары, аяннажылганың аргалары, *ритм, строфа, стопа* деп терминнер-биле ажыл.

10-гу класска «Төрээн (тыва) литература» эртеминиң ужур-уткалыг кезээ Кирилде

XX вектиң эгезинде тыва литература. Мөзү-шынар болгаш эстетиктиг идеал дилээшकिनнери.

Тыва литератураның үндезилекчилериниң болгаш ийиги салгалдың чогаалчыларының ажыл-ижи, чогаалдары. Тыва литератураның үндезилекчилериниң автобиографтыг чогаалдары С.К.Тока «Араттың сөзү», С.А.Сарыг-оол «Аңгыр-оолдун тоожузу».

Баштайгы тыва роман. М.Б.Кенин-Лопсан «Чүгүрүк Сарала», И.У.Бадра роман-дилогия «Арзылаң Күдерек».

С. Б. Пюрбю чогаалчының бот-намдар салым-чолу болгаш поэзиязы.

Тыва литературлуг критиканың сайзыралы болгаш баштайгы шинчилекчилери, тыва чогаалдың сайзыраарыга чогаал сайгарылгазының салдары. Очулга ажылы. Тыва чогаалчыларның очулга ажыл-чорудулгазы. Орус болгаш делегей литературазының тыва литератураның сайзыраарыга салдары.

Салчак Калбак-Хөрекович Токаның намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

С.К-Х.Тока – көскү күрүне ажылдакчызы, тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи, прозаик, драматург.

Бирги очерктери: «Хөлечиктиң човулаңы», «Мээң сактыышкыннарым», «Каргыга чорааным». Чаа Тыва үезинде чоннуң эрги болгаш чаа амыдыралының аңгы-аңгы (бир аай болгаш удурланышкак) талаларын база чаа үе-чадада канчаар тургустунуп

турарын, араттарның ажыл-ижин, Тываның эң кыдыкы кожууну Мөнгүн-Тайгада байдалды, чаартылгаларны, чоннун сагыш-сеткилин, чуртталгазын бодунуң хуу хайгааралдарыңга даянып чуруп көргүскени.

Документалдыг тоожулары: «Ада көрбээнин оглу көөр, «Маадыр ие», «Чоннун оглу», «Хайыраканчылар».

С.К-Х.Тока – драматург. Ши чогоалдары: комедия «Узун-Кара, Семис-Кара», драма «Дөңгүр-оол», «Боттанган күзел».

Автобиографтыг трилогия «Араттың сөзү».

Трилогияның тематиказы. Бирги ном. Ийиги номдан эгелер: «Он сургуул», «Улуг ужар». Үшкү номдан эгелер: «Улуг Москва, амыр-ла», «Улуг өөредилге эгелээн».

Тыва литературада «Араттың сөзү» деп романның туружу. «Араттың сөзү» деп романның С. А. Сарыг-оолдун «Аңгыр-оолдун тоожузу» деп чогаалы-биле чүүлдешкээ болгаш ылгавырлыг талалары.

Степан Агбанович Сарыг-оолдун намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

С.А.Сарыг-оол – тыва литератураның үндезилекчилеринин бирээзи, шүлүкчү, прозаик, драматург болгаш очулдурукчу. Баштайгы шүлүктеринин онзагайы болгаш үндезиннери. Шүлүглелдер «Алдын-кыс», «Саны-Мөге». С. А. Сарыг-оолдун ынакшыл болгаш философтуг шүлүктеринин онзагайлары болгаш тускай аянны.

С.А.Сарыг-оол – «Ак-көк хемнерниң кижилери» деп баштайгы тыва уран-чечен фильмниң киносценарийин бижээн авторларның бирээзи.

С.А.Сарыг-оолдун чогаадыкчы ажыл-ижинин дугайында литература-критиктиг статьялар.

Тоожу «Аңгыр-оолдун тоожузу». Тоожунун автобиографтыг ужур-утказы. Тываның ниитилел-политиктиг байдалын чырытканы. Литературлуг критикада роман-диалогия дугайында үнелелдер.

Бирги номдан эгелер: «Кижичугаалажып таныжар, аът киштежип таныжар», «Чугааның эгези», «Эргин кырында», «Ием төрели оюнзак улус».

Ийиги номдан эгелер: «Чиктиг, солун чугаалар», «Кожа-суурлар өрттенген», «Кижилер өскерилген», «Аревэге кирип алдым», «Кызыл хоорай».

Шүлүглел «Алдын-кыс». Тыва чоннун амыдыралын шынныг көргүскени. Шүлүглелдин тема, идея, композициязы болгаш адының ужур-утказы. Найырал болгаш ынакшыл темазын йөрээгени. Кол маадыр Алдын-кыстың омур-хевири. Литературлуг критикада шүлүглелге үнелелдер.

Сергей Бакысович Пюрбюнүн намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

С.Б.Пюрбю – шүлүкчү, прозаик, драматург болгаш очулдурукчу. С. Б. Пюрбюнүн чогаадыкчы амыдыралының чөрүлдээли. Делегей поэзиязы болгаш С. Б. Пюрбюнүн очулга ажыл-чорудулгазы.

Шүлүктер: «Чаңгыс сөс дээш», «Пушкин шөлүнгө».

Ынакшыл лириказы. Шүлүктер: «Ак-көк дээр дег өңнүг», «Күскү сесерликке», «Белек», «Чуртталганың аялгазы». Ынакшыл болгаш философчу лириканың уран онзагайы болгаш авторнун шүлүк жанрын бижииринге бедик мергежилдии.

Шүлүглел «Үем болгаш үе-чергем дугайында». Шүлүглелдин бижиттинген төөгүзү болгаш мөзү-шынар болгаш философчу ужур-утказы. Тематиказының, идеязының, композициязының болгаш омур-хевирлер дизииниң бижиттинген онзагайы. Шүлүглелдин кол лириктиг маадыры – сайзырап, хөгжүп турар чаа Тываның амыдыралының херечизи.

Олег Карламович Саган-оолдун намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

О.К.Саган-оол – прозаик. «Ужуражышкын» деп бирги тыва литературлуг чечен чугааның автору. Барымдаалыг тоожуларның ниити сайгарылгазы: «Баян-Таланың кижизи», «Кежиктиг сылдыс» болгаш очерктер: «Малчын арат Сандый», «Арат чоннун мурнундан». Чогаалдарның төөгүлүг ужур-дузазы, уран-чечени болгаш тыва араттарның омур-хевирин чураанының онзагайы.

О.К.Саган-оол – очулдурукчу. А.С.Пушкинниң, М.Ю. Лермонтовтун, М.Горькийниң, М.А.Шолоховтун чогаалдары тыва дылда.

О.К.Саган-оол – драматург. Шиилери: «Болбайн барган дой», «Чүткүл», «Оттушкун». «Ак-көк хемнерниң кижилери» болгаш «Тыва үелерниң белдиринде» деп баштайгы тыва уран-чечен фильмниң киносценарийиниң тургузукчуларының бирээзи.

Роман «Дөспестер». Романның тема болгаш идеязы. Мөзү-шынар айтырыы, аныяк кижини Хеймер-оолдун бедик идеалы, аажы-чаңының хевирлеттинип тургустунуп келгени болгаш омур-хевириниң онзагай чуруттунганы. Хеймер-оол болгаш Боражыктың омур-хевирлери, оларны өске омур-хевирлер-биле чергелешкек чурааны. Мал-маган ажыл-амыдыралының дугайында теманы чырытканының онзагайы. Төрээн черинге ынакшылды, чоннун чаңчылчаан ажыл-ижин, культуразынга хүндүткелдиг болурун суртаалдааны.

Иргит Ужинеевич Бадраның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Б.У.Иргит – прозаик, публицист, көскү күрүне ажилдакчызы.

Роман «Арзылаң Күдерек».

«Арзылаң Күдерек» деп романның төөгүлүг болгаш уран-чечен ужур-уткалыы.

Романның бижиттинген төөгүзү болгаш чырык көрүп парлаттынганы. Төрээн чериниң төөгүзүн хөй талалыг чуруп көргүскениниң онзагайы. Романның жанрының болгаш композициязының онзагайы. XX векте Тываның чонунуң салым-хуузу. Шын болуушкуннар болгаш кижилер – романның сюжединиң болгаш маадырларының аажы-чаңының өзээн тургузуп турары. Эпиктиг тоожушкуннуң делгеми.

Романның маадырлары. Ада кижиниң оглу Күдеректи кижизидеринге салдары. Күдеректиң амыр эвес салым-чолу, маадырлыг аажы-чаңын чураан тема. Кол маадырның шын прототиви. Тыва мөгелерниң чүүлдешкек аажы-чаңын илередиринге Күдеректиң омур-хевириниң чугулазы. Салгалдар болгаш төрөл аймактар аразында харылзаалар.

Романның уран-чечен онзагайы, аас чогаал барымдаалыы. Тыва литературада романның уjur-утказы. Чаа салгалдың кижилеринге кижизидикчи салдарлыы.

Салчак Өдеевич Тамбаның чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

С.Ө.Тамба – шүлүкчү, прозаик, журналист. «Доңгада кадык» – тыва литературада классиктиг поэзия, ооң аас чогаалы-биле сырый холбаалыы.

Тоожу «Амыргалаар». Идея, тематиказы болгаш уран-чечен онзагайы.

Шүлүктөр: «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе».

Ынакшыл, найырал болгаш үе дугайында темалар.

Константин Чанзанович Тоюннуң чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

К. Ч. Тоюннуң поэзиясында мотивтер, кол темалар болгаш чогаалчының бижириниң онзагайы. Төрээн черинге ынакшыл илереткен лириказы. «Ыраажы кыс» деп чогаалды ынакшылды алгап йөрээгениниң онзагайы.

Шүлүктөр: «Көгерим», «Ыраажы кыс».

Салим Сазыгович Сюрюн-оолдуң чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

С. С. Сюрюн-оолдуң чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Амгы үениң амыдыралының чидиг айтырыгларын болгаш мөзү-шынар айтырыын чырыткан чогаалдары. С. С. Сюрюн-оолдуң чогаалдарында эде тургузуушкун чылдары.

Шүлүк чогаалында С. С. Сюрюн-оолдуң хамааты туружу, бойдус лириказы. Төрээн черин алгаан шүлүктериниң онзагайы: «Көк-көк даглар», «Ак».

Роман «Ногаан ортулук».

Экология болгаш мөзү-шынар темазы. Кижиниң амыдыралының бойдус-биле сырый холбаалыының дугайында чогаалчының үзел-бодалы. Чогаалда чөрүлдээ, бойдус чурумалы, оларны илереткениниң онзагайы. Романның адының символиктиг уjur-утказы.

Роман «Тывалаар кускун».

Романда ниитилел болгаш мөзү-шынар чидиг айтырыглары, проблематика, чогаалдың кижизиг угланыышкынны. Кижизиг, мөзү-бүдүш айтырыгларының уткашынарының чидип турары – романның кол чидиг айтыры. Кускуннун овор-хевиринің символиктиг уjur-утказы. Чогаалда детальдарның уjur-уткалыы: портрет, бойдус чурумалы. Романның адының уjur-утказы. Кол маадыр Салбак-оолдун овор-хевири, ооң тыва чоннун чаңчылчаан культуразынга хамаарылгазы. Салбак-оолдун амыдырал-чуртталгазын чидиг көргүскени.

Монгуш Борохович Кенин-Лопсанның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

М.Б.Кенин-Лопсан – шүлүкчү, прозаик, очулдурукчу, этнограф. Нью-Йорктун Эртемнер Академиясында бактаап турар кежигүнү. Хамнаашкын ёзулалының «Дириг эртинези» деп аттың эдилекчизи. Национал школаның баштайгы доозукчузу.

Баштайгы шүлүктериниң аас чогаалы-биле холбаалы. Чогаалдарының улустун чаңчылдары, төрөөн черинге хамаарылга болгаш өгбелерниң бурунгу мерген чагыглары-биле сырый холбаалы.

Шүлүктер. «Сонеттер

Сонеттерде ынакшыл лириказы болгаш лириктиг маадыр. Поэтиктиг дылының онзагайы, чурумалды.

Роман «Чүгүрүк Сарала»

Тыва литератураның төөгүзүндө бирги роман. Чогаалдың төрүттүнген төөгүзү. Романның композициязының онзагайы. Тыва XX в. 30-40 чылдарында. Чаа амыдырал дээш демисел.

Бөдүүн тыва арат Саадактың овор-хевири. Тыва кижиниң амыдыралында аът. Чогаалда найырал темазы, тыва чоннун Кызыл Шеригге дузаламчызы. Чогаал дугайында литературлуг критика.

Роман «Буян-Бадыргы»

Тыва литературада бир дугаар роман-эссе. Романның композициязы. Күрүне ажылдакчызы Буян-Бадыргының овор-хевири чуруп көргүскени. Тываның политиктиг амыдыралында дүшкүүрлүг байдалдарны чурааны. Роман-эссениң дылының уран-чечени, бижиттингениниң онзагайы.

Юрий Шойдакович Кюнзегештин чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Ю. Ш. Кюнзегештин шүлүк чогаалында үнү. Шүлүкчүнүн тыва Шүлүк чогаалының сайзыраарынга Ю. Ш. Кюнзегештин чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының салдары. Чогаалдарының тематиказының онзагайы. Төрөөн чер, ынакшыл болгаш бойдус дугайында тема. Шүлүглелдери болгаш балладалары. Бойдус чурумалдарының

маадырларның иштики делегей болгаш сагыш-сеткил байдалдарын тодарадыр арга бооп турары.

Ю. Ш. Кюнзегештин поэзиясы. Шүлүктөр: «Саргатчай», «Тожу кижини хоорайда», «Шүлүктөргө дөзө», «Арат оглу ужуп үнгөн», «Ожук даштары».

Тыва шүлүк тургузуунга кириген чаа үлүг-хуузу, үштээн одуруглар, ожук даштары.

Шүлүк чогаалында уран-чечен детальдарның салдары.

Шүлүктөр: «Шүлүкчүнүн орнукшулу ыржым, шириин». Лириктиг сюжеттин онзагайы, ооң төөгүлүг үндөзүннүн. Башкызы С.Б. Пюрбюгө мөгөйг. Лириктиг маадырның омур-хөвири.

Тыва дылда очулдуртунган орус литература

Тыва литературада А.С.Пушкин. Шүлүктөри: «Тураскаал», «Сибирьге», «Хоругдаттырган кижини». Роман «Евгений Онегин» (очул. С.Б.Пюрбю).

Тыва литературада М.Ю.Лермонтов. Шүлүктөри: «Салгын хемези», «Төрээн чурт» (очул. С. Сарыг-оол), «Булуттар» («Облака») (очул. М. Кенин-Лопсан).

Тыва литературада Т.Г.Шевченко. Шүлүктөри: «Дүш», «Чагыг». Россияның хаан чазаның эрге-чагырганының ниити характеристиказы. Пейзаж болгаш ниитилел амыдыралының омуру. Лириктиг киририлделер, сөзүглел аразында ужур-утка. «Чагыг» деп чогаалдың композициясы, ужур-утказының идеялиг уг-шии. Монолог. Төрээн черге ынакшыл, ооң салым-хуузу дээш хамааты хүлээлгени миннип турары. Төрээн чон дугайында бодалдар. Чоннун хосталга дугайында сеткил-көдүрлүүшкүндүг күзели.

Тыва литературада С.П.Щипачев. Шүлүктөри: «Улуг-Хем», «Кызыл», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...».

Тывага орус чогаалчылар С.Щипачевтун, В.Кожевниковтун, С.Гудзенконун, А.Прокофьевтин кээп турганы. Найырал темазы, Тыва чурттун, тыва чоннун амыдыралында үндөзүн өскерилге чоруп турар үеде, фронтучу шүлүкчү Степан Щипачевтун келгени болгаш ажил-чорудулгазының ужур-уткалы.

Россия чоннарының литературазы тыва дылда

Алтай поэзия. Допчулал. Владимир (Аржан) Ойинчинович Адаров. Алтай литератураның хөгжүлдөзүнө А. О. Адаровтун киржилгези. Шүлүк «Көшкүн чон». Чогаалдың тематиказы. Көшкүн чоннун амыдыралының онзагайы.

Шор литература. Допчулал. Николай Егорович Бельчегешев (Койа Бельчек). XX вектин эгезинде шор литератураның тывылганы. Николай Егорович Бельчегешев (Койа Бельчек) – шүлүкчү, амгы үеде шор литератураның үндөзилекчизи. Ниитилелде шор шимчээшкынниң тургустунарынга, шор литератураның

сайзыраарынга чогаалчының киирген үлүү. Бирги чыындызы «Край родной – Горная Шория». Төрээн черинге ышакшылды илереткениниң онзагайы. Шүлүк «Ырлап тур мен».

Расул Гамзатович Гамзатов. «Төрээн дыл» «Мой Дагестан» деп номдан үзүндү (очул. Л.Х.Ооржак).

«Мээң Дагестаным» деп номда чогаалчының сагыш-сеткил хаара тудуптар дүвүрээзинни, мерген угаадыглыы, чогаалчының чүректің ханызындан көрүжү. Төрээн дылынга, төрээн ёзу-чаңчылдарынга, аймак чонунга, бичии, улуг чуртунга ынакшыл болгаш хүндүткел. Р. Гамзатов төрээн дылының дугайында. Р. Гамзатов тыва дылда.

Михаил Николаевич Чебодаев. Шүлүкчү, прозаик, очулдурукчу, ССРЭ-ниң чогаалчылар Эвилелиниң кежигүңү.

Чечен чугаалар чыындызы «Крепин». Аныяк кижилер – Крепин болгаш Мартильдиң омур-хеирлери. Күштүг, карак кызыл болгаш дадыккан Крепинниң омур-хевири.

Чоннуң чаңчылдарын чогаалда чуруп көргүскени.

Делегей болгаш даштыкы литература тыва дылда

Э.Хемингуэй. Тоожу «Ашак биле далай».

Кубин балыкчы Сантьяго ашактың төөгүзү, ооң амыдыралында эң улуг олча – марлин бөлүүнге хамааржыр күчүлүг улуг балык-биле демисели. Чогаалдың кижизидилгелиг ужур-утказы.

Литература теориязы

Роман. Тыва литератураның төөгүзүндө роман жанрының тывылганы болгаш хөгжүлдеси. Жанрларның хөй уг-шии: философчу, төөгүлүг, фантастиктиг, шүлүктээн роман, ниитилел-психологтуг болгаш о.ө.

Тыва литературлуг критиканың сайзыралының дугайында.

Тыва литературлуг критика. Литературлуг критиканың төрүттүнгениниң төөгүзү. Литературлуг критиканың сайзыралының күштелгени: XX вектиң 60 болгаш 70 чылдары. Доктаал «О литературно-художественной критике».

Тыва литератураның бирги шинчилекчилери: Д.С.Куулар, М.А.Хадаханэ, А.К.Калзан болгаш өскелер-даа. Тыва литературлуг критиканың амгы үеде байдалы.

**11-ги класска «Төрээн (тыва) литература» эртемниң ужур-уткалыг кезээ
Кирилде**

Амгы тыва литература.

Амгы тыва литератураның хөгжүлдезиниң байдалы. «Эде тургузуушкуннуң» чалгыының тыва чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-ижинде илерээни. Шүлүк болгаш проза чогаалында чаа бодал дилээшकिनер. Тыва чогаалчыларның төөгү темазына, чоннуң ёзу-чаңчылдарына болгаш тыва дылга сонuurгалы.

Өзек темалар: кижилер болгаш бойдус, төрөөн чер, человек и природа, родина, шүлүк чогаалының ужур-утказы, сөстүң хостуу, өг-бүле, чогаалдарда шүгүмчүлээшкин темазы.

Амгы үениң чогаалчыларының бот-хуузунда аяны: В.С.Серен-оол, А.А.Даржай, М.К.Өлчей-оол, М.Б.Доржу, М.Б.Көжелдей, Э.Л.Донгак, М.М.Дуюнгар, Ч.Б.К.Ирбижей, Ш.М.Суван, А.Ү.Күжүгет, Н.Ш.Куулар, Э.Б.Мижит, О.К.Тун-оол, А.С.Бегзин-оол, М.Н.Ооржак болгаш о.ө.

Тываның херээжен чогаалчылары

Тываның орус дылдыг чогаалчылары. Чогаалчыларның очулга ажыл-чорудулгазы.

Амгы шүлүк чогаалы. Проза болгаш драматургияның амгы байдалы. Өгбелерниң бурунгу ёзу-чаңчылдарынче кичээнге. Улустуң аас чогаалының болгаш делегей литературазының чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-ижинге салдарлы.

Литературлуг каттыжышкыннар.

Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

К-Э.К.Кудажы – шүлүкчү, прозачы, драматург, очулдурукчу, публицист. Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында шүлүк чогаалы. Тыва литератураның сайзыралына кириген үлүү. Улуг хемчээлдиг калбак чогаалдары – повести «Ыржым булуң», «Ырак булуң», «Ырлыг булак» болгаш о.ө. тоожулары.

К-Э.К.Кудажының шии чогаалы. Шии чогаалдарында хүннүң чидиг айтырыын көдүрүп турары, чечени. Тываның, Якутияның, Киргизияның болгаш Моолдун театрларына К-Э. К. Кудажының шиилерин салып турганы.

К-Э.К.Кудажының чогаадыкчы ажыл-ижинде очулга ажылы. А.С.Пушкинниң, Л.Н.Толстойнуң, С.П.Гудзенконуң, К.И.Чуковскийниң, Е.Я.Ильинниң болгаш о.ө чогаалдарны очулдурганы.

Роман-эпопея «Уйгу чок Улуг-Хем».

Романның төөгү-революстуг темалыг угланышкынны. Чечен \е болгаш девискээр. Төөгүлүг кижилерниң омур-хевири, прототиптер. Кол маадырларның омур-хевирлеринде Тыва күрүнениң салым-чолунуң илерээшкини. Чон болгаш эрге-чагырга, кижилерниң төөгүгө арттырган истери. Хувискаалдың салдары-биле чоннуң медреселиниң оттуушкуну, чаа социалистиг идеалдар.

Чогаалдың композициясы. Роман-эпопеяның адының уjur-утказы. Романда символдар.

Буянның мөзү-шынар оруунда дилээшкиннер. Чаа амыдыралче чүткүл. Маадырның меге болгаш авыяастыг чорук-биле чидиг үскүлежи. Чоннун амыдыралында чөптүг болгаш чөптүг эвес талаларны чырытканы, салгал дамчаан чаңчылдарны үрөп турары.

Сүлдемниң омур-хевири, ооң мерген угааны, шын дээш туруштуу, күш-ажылга ынаа. Тыва өг-бүледе уруглар кижизидилгези, улуглар болгаш уругларның аразында харылзаа. Ада-ие кижиниң омур-хевири.

Чогаалда чөрүлдээлерни чырытканының онзагайы. Чөрүлдээлерни илередиринге авторнун дилээшкиннери. Роман-эпопеяның тыва литератураның хөгжүлдезинде төөгүлүг салдары.

Орус болгаш национал литератураларда төөгү-реалисчи чогаалдар. М.Шолохов “Оожум Дон”, Н.Задорнов “Амур хайырааты”, Ч.Лодойдамба “Арыг суглуг Тамир” болгаш о.ө.

Комедия «Долуманың хуулгаазыны».

Комедияның тема, идеясы. Шииде чөрүлдээ. Бот-тогдунар, ийи арынныг аажы-чанны сойгалааны. Тыва литературада Ширижиктиң омур-хевириниң «бичии кижиниң» омур-хевирлиги бооп турары.

Комедияның дылының уран-чечени. Баштактаныышкын, кыжырыг, дузаашкын аргалары. Монолог, диалогтарның, ремаркаларның шииде ролью.

Шииниң маадырлары. Долуманың омур-хевири. Даш-оол биле Ширижиктиң аразында хээрек харылзаа. Амыдыралда кижилер аразында хээрек харылзаалар.

Комедияның сюжеди. Шииниң кульминациясының онзагайы.

Екатерина Туктуг-ооловна Танованың намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Тываның Улустун чогаалчысы, журналист, прозачы, драматург, очулдурукчу Е.Т.Танованың чогаадыкчы ажил-ижи. Шүлүктери, проза, шии чогаалдары.

Е.Т.Танованың тыва литератураның сайзыраарына кириген үлүг-хуузу.

Тоожу «Дошкун чылдарның чазы» (шилиттинген эгелер).

Чогаалда мөзү-шынар айтырыы, темазы, идеясы. Репрессия чылдарын чурттап эрткен салгалдың берге салым-чолу. Кол маадырның салым-чолу, ооң аажы-чаңы, амыдыралында таварышкан бергелерниң туруштуг кижилер болурунга салдарлыгы. Эрге-дужаалче чүткүп турар кижилерниң омур-хевири. Авторнун үзел-бодалының быжыг туруштуу. Кады качыгдап билир, кичээнгейлиг болурун кыйгырган болгаш арын-нүүр

айтырыглары.

Чогаалда чечен үе болгаш девискээр. Чогаалдың төөгү барымдаалыы, кижизидикчи ужур-утказы.

Василий Бора-Хөөевич Монгуштуң намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Каттырынчыг болгаш сойгалаан уткалыг чогаалдарда В. Б-Х. Монгуштуң салым-чаяянының илереп келгени. Каттырынчыг болгаш дузаашкынның чогаалдары: «Каткы бажы каткан эвес», «Кадай-кыстың чаңы чараш», «Бодун мактаар болбас тенек».

Этикага болгаш ниитилел чидиг айтырыглар көдүрген чогаалдарда чоннуң үзел-бодалының илереп турары. Улустуң аас чогаалының салым-чаяяныг болурунга салдары.

Чечен чугаа. «Каткы бажы каткан эвес»

Чечен чугааның идея-тематиктиг угланышкыны.

Светлана Владимировна Козлованың намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Тыва литератураның болгаш уран чүүлдүң хөгжүлдесинге С.В.Козлованың кириген үлүг-хуузу. С.В.Козлова – шүлүкчү, журналист, очулдурукчу, маадыр ие.

С. В. Козлованың төрөөн черге ынакшылын илереткен шүлүктери.

«Чаражын аар!» деп шүлүктүң идеялиг уг-шии. Чогаалда үе болгаш чечен девискээр. Ава кижиниң омур-хевирин, амыдыралдың шынның арыннарын ханы болгаш сагыш човангыры-биле билип турары. Тыва чоннуң ёзулалдарына болгаш чаңчылдарына хамаарылгазы.

«Агы» деп шүлүкте кижиниң болгаш бойдустуң тааржып, чаңгыс аай болу бээри. Дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалы. С. В. Козлованың шүлүктеринде тыва чоннуң делегей көрүүшкүнү.

Шүлүглел. «Сыра».

Чечен үе, чечен девискээр. Шүлүглелдин сюжеди болгаш композициязы. Шүлүглелдин бижиттингениниң төөгүзү, тургузуунуң онзагайы.

Аваның – сураглыг хамның омурунуң шынның үндесинни. Эрткен болгаш амгы үениң удурланышкак талаларын көргүскени.

Шүлүглелдин идеялиг утказы, темазы, дылының чончузу. Сыраның символиктиг утказы.

Чогаалдың адының ужур-утказы. Шүлүглелде деталь, монолог, диалогтар.

Тываның орус дылдыг чогаалчылары (допчулал)

Тываның орус дылдыг чогаалчыларының тыва литератураның сайзыралына үлүг-

хуузу. Тыва дугайында төөгү ужур-дузалыг чогаалдар: А. Пальмбах «Века и годы», В. Мачавариани «В Танну-Тыва». И. Г. Сафьяновтуң Тыва дугайында очерктери.

«Исток» аттыг литературлуг бөлгүм. В.Ермолаев, А.Пахомов, С.Козлова, Н.Сердобов, А.Емельяновтуң болгаш өскелерниң-даа чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Поэзия. Г.И.Принцева, Э.Б.Цаллагованың шүлүк чогаалы.

Монгуш Баянович Доржунуң намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

А.М. Горький аттыг Москваның литература институтунуң баштайгы тыва доозукчузу.

Төрээн чер, ынакшыл темазы, чааскаанзырал, бот-сайгарылгылыг чогаалдарның онзагайы.

М.Б. Доржунуң чогаал делегейинде тыва аян-хөөн, маажым сеткил-сагыш, чончу, “бөдүүн” овор-хевирлер. Шүлүктерниң бижиттингениниң онзагайы, ажык, бөдүүнү.

Шүлүк «Ава сүдү». Ава кижиниң овор-хевирин, аңаа ханы ынакшылды көргүскен шүлүктери: “Чааскаан”, “Авамның ыры”, “Вокзалга”, “Ава сүдү”, “Авам чокта”. Лириктиг маадырның сагыш-сеткилиниң уяны.

Метиативтиг лириканың илерээшкини. Амыдыралдың үнези, кижини, бойдус – бо бүгүнүң уран сөске үнүп келгени.

Шүлүк «Тыва аъттар».

Тыва чоннуң амыдыралының шүлүкте илереп келгени. Амыдырал, аажы-чаң болгаш ёзу-чаңчылдар. Тыва кижиниң аът малынга ынаан, аңаа хумагалыын көргүскени. Чогаал дылының уран-чечен аргаларының дузазы-биле аът малдың чоруун илереткени.

Ада-чурттуң дайынының чылдарында тыва чоннуң патриотчу шимчээшкини.

Александр Александрович Даржайның намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

А.А.Даржайның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының хөй талалыы. Тыва литератураның, культураның хөгжүлдезинге кириген үлүг-хуузу.

Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында мөзү-шынар, ат-алдар, арын-нүүр темазы. Төрээн чер, найырал, ынакшыл темазына бижиттинген шүлүктериниң онзагайы, бот-тускайлаңы.

А.А.Даржайның очулга ажылы. А.С.Пушкин, М.Ю. Лермонтов, А.А.Блок, Т.Г.Шевченко, С.А.Есенин, М. Горький, А.Л.Барто база Гарсиа Лорканың, Бертольд Брехттиң болгаш делегей литературазында оон-даа өске классиктерниң чогаалдарын

очулдурганы. Россия чоннарының литературазында болгаш делегей литературазында А.А.Даржайның ады.

А.А.Даржай – төрөөн чериниң, төрөл чонунуң, төрөөн дылының алгакчызы.

Проза-шүлүк «Дазыл».

Проза-шүлүкте мөзү-шынар болгаш философчу угаап-бодаашкын. Дазылдың символиктиг овор-хевири. Бойдус дузазы-биле кижиниң иштики делегейин болгаш сагыш-сеткил илерээшкинин көргүзөр арганың дээшти. Чогаалдың чидиг чөрүлдээли. Авторнуң туружу. Дазылдың болгаш Бүрүлерниң овор-хевири.

Сагыш-сеткил ядаралының дугайында билиишкин. «Дазыл» деп проза-шүлүктүн ханы философчу утказы, маадырларның сагыш-сеткил талазы-биле байдалы, силен (бодал чок) чорукту сойгалаашкыны, мөзү-шынар бот-сайзыралче чүткүл. Үе болгаш шын амыдырал айтырылганы. Чогаалдың жанрының онзагайы.

Шүлүк «Хемнер бирде...».

Шүлүктүн идея болгаш тема угланышкыны, философчу утка-хөөнү. Ниитилел амыдыралында мөңгө темаларны көргүскени, авторнуң туружу

Шүлүглел «Игил ызы»

Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-ижинде чоннуң амыдыралының онзагай талалары. Идея болгаш тема угланышкыны, философчу ужу-утказы, үзел-көрүш.

Шүлүглелдин композиция, сюжет онзагайлары. Чогаалдың улустуң аас чогаалы болгаш торулга чугаалар-биле үндезинни. Игил дугайында тоолчургу чугаа.

Өскүс кастың ызы болгаш игил аялгазының чүүлдешкээ. Амыдыралды бойдус-биле чергелештир уран, чергелешкек чуруп көргүзөр арга. Дылдың чурумалдыг аргаларының дээшти: катаптаашкыннар, монологтар, диалогтар.

Трагедия «Четкер четкизи»

Совет амыдырал соонда шынныг үени «Четкер четкизи» деп шииде көргүскени. Чогаалда чөрүлдээ, ооң амыдыралчы чылдагааннары. Кем-херек үүлгеткен, үүлени чүктээн аныяк кижиниң төөгүзү.

Кол маадырның – көдээ оол Кежиктиң арыг бодалдары. Чуртталганы чаа арыннар-биле эгелээр дээн күзели. Эрткен амыдыралдың «хөлегезиниң» (уржуктарының) маадырның амыдырал-чуртталгазынга салдары.

Шииниң композициясы. Салгалдар кижизидилгезиниң айтырынга хамаарыштыр авторнуң туружу. Чогаалдың дылының онзагайы.

Чинагийн Галсан (Шыныкбай оглу Чурук-Уваа). Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Лейпциг университетинин доозукчузу делегейде ады-сураа алгаан моол – этниктиг тыва Чинагийн Галсанның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Төрээн черинге кызыгаар чок ынакшылын алгап, йөрээген ыраажы. Шүлүктери. Тыва чоннун бурунгу амыдыралын, чаңчылдарын, тура-соруун делгем чуруп чорууру.

Чечен чугаа «Хара Хөл», ооң улустуң аас чогаалы-биле сырый холбаалы. Чогаалдың дылы.

Тоожу «Дошкун чылдарның тоожузу». Чогаалдың тема болгаш идеязы.

Владимир Седипович Серен-оолдун намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

В.В.Серен-оол – шүлүкчү, драматург болгаш очулдурукчу. Ооң тыва чечен чогаалдың болгаш уран чүүлдүн хөгжүлдезинге арттырган чаартыкчы үлүг-хуузу, бот-тускайлаң онзагай үнү, кайгамчык талантызы.

Төрээн чер дугайында шүлүктеринин тыва аян-хөөннүү, улустуң аас чогаалы-биле холбаалы.

В.В.Серен-оолдун шүлүктеринде мөзү-шынар, бойдус болгаш сагыш-сеткил камгалалының темазына бижиттинген чогаалдар. Тыва шүлүк жанрының сайзыралына кириген үлүү. “Илиглер”, “сөөмнер”, “карыштар”, “кырылар”, “төш чартыктары”, “кулаштар” деп чаа хемчээлдерлиг шүлүктеринин тургузуунун, утка-хөөнүнүн онзагайы. Сестээн, дөрттээн шүлүктерде философчу мерген бодалдар, уран-чечен деңнелгелер.

Монолог аргазының лириктиг маадырларның сагыш-хөөнүн илередир онзагайы.

«Сыгыттың аяны» деп шүлүктүн идеязы. Сыгыт-хөөмей делегей чергелиг, тыва чоннун уран чүүлүндө чаңчылчаан хевир дээрзин алдаржыдып чурааны. Шүлүктүн тургузуу, дылдың уран аргаларының ажыглалы.

«Аржаан» деп шүлүктүн тема болгаш идеязы, бижиттингенинин онзагайы. Аржаанның өмүнээзинден чагыг мотиви. Аржаанның монологу. Кижини болгаш бойдус темазын монолог хевиринге амыдырал-биле холбап илередип келгенинин онзагайы. Шүлүктеринде дылдың уран чурумалды.

Шүлүк «Мээң Тывам» («Моя Тува»).

Шүлүкте төрээн чер темазы. Кол идеязы. Төрээн чери болгаш кижинин иштики сагыш-сеткили деп билиишкиннернин дөзү хыны быжыг, тудуш харылзаалыг дээрзин илереткенинин тускай аяны.

Чогаалдың дылының уран чурумалды, улустуң аас чогаалы-биле байлаа. Дылдың уран аргаларының: метафора, эпитет, деңнелгелернин ажыглалының чедингири. Шүлүкте айтырыг, кыйгырыг домактарының идеялиг салдары.

Эдуард Люндупович Донгактын намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Э.Л. Донгактын чогаадыкчы ажил-ижи. Ниитилелдин шынныг амыдыралы болгаш кижилернин иштики сагыш-сеткилин көргүскени. Э. Л. Донгактын дидим үнү.

Роман «Эрги хонаштар». Романның темазы болгаш идеязы. Чогаалда чечен девискээр болгаш үе.

Тывага коллективизацияның үези, сууржуң амыдыралдың идеяларының чогаалда өөскүп, өжүп турары, ооң чылдагааннары.

Кол маадырның омур-хевири, чаа амыдырал дугайын медресеп билип турары. Кижиниң бедик идеалдарже чүткүлү, мөзү-шынар, чоннуң ёзу-чаңчылдарына, сүзүглелдеринге хамаарылгазы. Маадырның салым-чолунуң оруктары.

Чогаалда чаа салгалдың ажил-херээниң калбарып, амыдырал хөгжүлдезиниң солун, идепкейлиин чурааны. Романда сорук киришкин: хей-аъттыы, алыс шынга дүгжүп турары. Чогаалдың дылы. Романның адының идеялиг утказы.

Монгуш Борбак-оолович Кожелдейнин намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

М.Б. Кожелдей – журналист, шүлүкчү, прозаик. Ооң чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. «Эремаа», «Часкы хаттар», «Шын кайдал?», «Төрээн чурттан ыракка» деп тоожуларның автору.

Тоожу «Төрээн чурттан ыракка». Тоожунуң идеязы, темазы. Тыва кижиниң төрээн черинге ханы ынакшылын илереткениниң онзагайы. Чогаалдың идеязының, сюжеттиг шугумунуң, болуушкуннарның чөрүлдээзиниң тоожунуң адында илереп келгени.

Чогаалда чечен үе болгаш девискээр.

Кайгал Мартаажыктын омур-хевири. Хары черге тыва кижиниң алдар-адын бедик тудуп чорааны, амыдыралдың берге, нарын байдалдарында туруштуу, дидим, сагынгыры, төрээн черинге ынаа.

Кол маадырның сагыш-сеткил хөлээшкинин илереткениниң онзагайы. Кайгал Мартаажыктын омур-хевириниң кижизидилгелиг ужур-утказы.

«Кайгал» деп аттың утказы. Мартаажык, Алдын-Херел, Барыймаа оларның ажил-херээ, мерген угаанныы. Репрессия темазының тоожуда илереп келгени. Дылының уран-чечени.

Шомаадыр Дойлуевич Кууларның намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Ш.Д.Кууларның чогаадыкчы ажил-чорудулгазы болгаш Тываның культурлуг

амыдыралы.

Роман «Баглааш» (шиллиттинген эгелер).

Чогаалдың адының идеялиг утказы. Мөзү-шынар темазы. Романның философчу утказы.

Баглааш – мөңге чоруктуң болгаш мерген кижиниң символиктиг омур-хевири. Кырган баглааштың бодалдары чогаалдың идеялиг утказын, темазын философчу ажыдып турар арга кылдыр билдинип турары. Эзим, Хадың, Чер, Кижини, Үе оларның омур-хевири. Чогаалда символдар.

Эзим, Хадың, Чер, Кижини, Үе деп билиишкиннерни улуг үжүктөр-биле бижээниниң умур-утказы.

Салгалдар аразында харылзаалар болгаш төөгүлүг болуушкуннар. Чогаалдың кижизидикчи умур-утказы.

Найырал темазын көргүскени.Тыва чоннуң Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында амыдыралы.

Иван Тимофеевич Кузнецовтуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Очерк «Тыва эки турачы кыстар»

Фронтвик-чогаалчының чогаалдарында дайын темазы. Ровно дээш тулчуушкунга тыва эки-турачы кыстарның: Севил Ооржак, Кыргыз Норжун, Кыргыз Сынаа, Куулар Дарыя, Оюн Поля, Иргит Багбужап, Вера Байлак, Сарыглар Часкал, Монгуш Амаа, Ховалыг Пичен оларның маадырлыг чоруун көргүскени.

Антон Уержааның (Антон Уержаевич Кужугет) намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

А.Уержааның тыва шүлүкчүлерниң шылгараңгай одуруунче кирген оруу, амгы тыва литературада ады.

А.К.Уержааның шүлүктеринде философчу ханы көрүш: амыдыралдың шапкыны, кижилерниң салым-чолу, мөзү-шынар болгаш этика дугайында айтырыглар. А.К. Уержааның шүлүктеринде тыва дылдың байлаа, тургузуунуң болгаш жанрларының онзагайы, уран-чечен аргаларының элбээ. Катаптанымас омур-хевирлер, дылының чончузу, делегейи. Шүлүктерде лириктиг кирилделер, адалгалар болгаш айтырыгларның символиктиг умур-уткалары.

Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында мөңге үнелер дугайы: өг, баглааш, тайбың болгаш чуртталга, аас-кежик дилээр оруктар, чааскаанзырал аяны, өршээп билири, уттуптары...

Шүлүк «Ынак-тыр мен». Шүлүктүн композициясынын онзагайы. Чогаалчынын шүлүк бижиир салым-чаянанын уран аргазы. Кезектернин бижиттингенинин тус-тус аян-хөөнү, түннел мөгейиг сөстөрнүн идеялиг утказынын дээштии, йөрээл уткалыы.

Хамааты лирика. «Тенниг-Кыйыг», «Хараган» деп шүлүктерде төрөөн черинге ынакшыл темазы. Символиктиг чечен омур-хевирлер. Ханы философчу умур-утказы. Авторнун туружун илередиринге уран детальдарнын салдары. Дылдын уран аргаларынын ажыглалынын: лириктиг киирилделернин, адалгаларнын чажыт уткалыы, уран күжү.

А.К.Уержаанын чогаадыкчы ажыл-херээнин дугайында литература-критиктиг ажылдар.

Михаил Монгушович Дуюнгарнын намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Чогаалчы дугайында сөс. М.М. Дуюнгар – шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу. Чогаалдарында мөзү-шынар темазын көдүргени. «Шүлүкчү» деп чогаалдын тема болгаш кол идеязы.

“Мөчөк ирей” деп чечен чугаанын тема болгаш идеялиг угланышкыны. Кол маадырнын иштики монологу. Кол маадырнын омур-хевири, «эрек-баарак» сеткилдиг эне ажылынга харысалгалыы, «иштики делегейинин байлаанын дээжизи». Улук кижинин болгаш элээди оолдун сагыш-сеткилинин психологтук байдалын чедимчелиг чурааны, авторнун салым-чаянаны, тывыштары. Чечен чугаада детальдар. Авторнун туружу, ону илереткенинин аргалары. Дылынын уран чурумалдыы. Чечен чугаанын философчу, кижизидикчи утказы. Элээдилер темазын ажытканынын онзагайы. Мөчөк ирейге хамаарыштыр оолдарнын «баштактаныгларынын» уржуктары, орай миннишкин.

Чечен чугаа «Чалбак-Мыйыс». Чогаалда көдүртүнгөн тема, идеянын угланышкыны. Бот-тогдунар, чүгле бодунга идегээр аажы-чаңны сойгалааны. Чалбак-Мыйыстын омур-хевирин, аажы-чаңын, бодалдарын кижинин иштики делегейин чуруп көргүзөр онзагай, күштүг уран арга кылдыр ажыглааны. Сарлык малдын омур-хевиринде кижилернин шынарын сиңиргени. Кол маадырнын иштики сагыш-сеткилинде чөрүлдээлер. Амыдыралдын дошкун хоойлулары-биле чогаал маадырынын үскүлежиинкини.

Чечен чугаанын композициязы. Детальдарнын идеялиг умур-утказы. Дириг амытаннар болгаш кижилернин психологтук байдалдарын шынныг чурааны, угаатканы. Дылынын чедингири, чончузу.

Эдуард Байырович Мижиттин намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Чогаалчы-психолог, космополит, философ-шүлүкчү, прозачы, драматург, эссеист, очулдурукчу Э. Б. Мижиттин чогаадыкчы ажил-чорудулгазының делегейи. Тыва литератураның хөгжүлдезинге болгаш Тываның уран чүүлүнүн сайзыралынга Э.Б.Мижиттин чогаадыкчы үлүү.

Э.Б.Мижиттин поэзиясында үе болгаш девискээр, амыдырал болгаш өлүм дугайында философчу угаап-боданыышкын. Үе болгаш салым-чол, чуртталга болгаш өлүм. Делегей болгаш Өртемчей. Овурлар болгаш стилистика талазы-биле байлактары. Сөзүглелдин чажыт утказы, ойзу илередининер. Шүлүктөр бижииринге чылдагаан болгаш хөөн: сагыш-сеткилдин хостуу, философчу ханы уткалыы, төөгүлүг угланыныышкынны.

Э. Б. Мижиттин поэзиясында чаартылгалар, верлибрлер.

Номчукчуну делегейже, амыдыралче дорт көрүп, амыдыралдын чидиг айтырыгларынга хамаарыштыр хостуг боданырынче углаар күжү, аргазы. Бодалдарның шимчээшкини, оларның катаптап, эргилип турары. Орус дылда бижээн шүлүктери, очулгалары.

Э.Б. Мижиттин шиилери.

Символ омур-хевирлер дузазы-биле үе, кижини, мөзү-бүдүш темаларда бижиттинген чогаалдарның ханы уткалыы. Дылдын чурумалдыг уран аргаларының (метафора, эпитет, деңнелгелер, катаптаашкыннарның) ажыглалының чедингири, күжү.

Шүлүктөр: «Шүлүктүн эгези», «Ховаган», «Сээк», «Шыйлашкын», «Ары», «Мергежилге», «Дүрбүүшкүннүн дүрүмү». «Дугуй», «Аъттыг кижини», «Кайда силер?», «Кыйгы»

Лириктиг маадырның сагыш-сеткилин *дугуй, аъттыг кижини, аза огу, доозун...* деп билиишкиннерге даянып чураанның онзагайы. Үениң болгаш чоннун салым-чолунун символиктиг омур-хевирлери. Философчу бодалдарның ханызы. Дылдын чурумалдыг уран аргалары.

Традегия «Иениң чүрээ».

Тыва литературада ава дугайында чогаалдар. «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа» болгаш шииниң аразында холбаа.

Аваның омур-хевири. Ава кижиниң ажы-төлүнге ханы ынакшылы кандыг-даа шаптараазыннарны ажып эрте бээр дээн бодалдын илерээшкини.

Шииниң бижиттингениниң онзагайы.

Игорь Бадыраевич Иргиттин намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Игорь Иргиттин чогаадыкчы ажил-чорудулгазының хөй янзылыы. Шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу.

Шүлүк: «Ынакшылдың сүлдези», «Сылдызым сен».

И. Иргиттин шүлүктеринде ынакшыл темазы. Чогаалдарында бедик стиль. Лириктиг маадырның аас-кежикти хүлээп ап турар байдалы.

Алексей Сарыгларович Бегзин-оолдун намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

А. С. Бегзин-оол – журналист, шүлүкчү. Амгы тыва литературада билдингир чогаалчы. Шүлүктеринин онзагайы, дылының чончузу, овор-хевирлернин хөй янзылыы. Чогаалдың тема болгаш идеяын бот-тускайлаң ажыдар аяны. Бот кыжыртыныг аяны. “Шүлүктүн төрүттүнери”, “Шүлүкчүлер одуруунче”, “Рецензия”. Шүлүктернин идеялиг утказы. Бижиттингенинин онзагайы, тургузуу. Тыва аян-хөөннүү, дылының улусчузу. Элдээртиг аргазының, кыжырыг аянының ужур-утказы.

Шүлүктер: «Ачам биле Алаш хемим», «Ачамның чагыы», «Философ».

Шүлүк болгаш *шүлүкчү*, *үе* болгаш *мөңгө билишикиннер* дугайында философчу бодалдар. Амыдыралдың ханы ужур-уткалыыга хамаарыштыр делгем көрүүшкүн. Шүлүктернин идеялиг утказының ханызы, бодалдарның делгеми. Кижилер аразында харылзааларны мерген угаан күжү болгаш туугай боданышкын аргазы-биле көргүскени. Шүлүктерде чажыт философчу аян.

Тыва чоннун амыдыралында үндезилээн бот-тускайлаң шүлүк бижиир аян, чогаалчының үнү. Чогаалдарның бижиттингенинин бөдүүнү, улусчузу. Бөдүүн тыва ада кижинин овор-хевиринге даянып, төрүттүнген черинге ынакшылды илереткени. Ада кижинин амгы амыдыралче философчу көрүжүнүн делгеми.

Тываның херээжен чогаалчылары (допчулал)

Тыва литератураның хөгжүлдизинге херээжен чогаалчыларның кирип чоруур үлүг-хуузу Е.Т. Танова, М.А. Хадаханэ, З.А. Намзырай, А.Х.-О. Ховалыг, З.С. Байсалова, Л.Х. Иргит, М.А. Күжүгеттин болгаш өскелернин-даа чогаалдарының жанр, хевир, тема талазы-биле дилээшкениг ажил-чорудулгазы.

Амгы үениң шүлүкчүлери. Роман Дамдинович Лудуптуң, Менги Наган-оолович Ооржактын чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Шүлүкчү Роман Лудуп дугайында сөс. Онзагай угаап-боданышкын, сөске хумагалыы. Шүлүктеринин чыындызы: «Чер, Дээрнин кыйгызы». Сагыш-сеткил болгаш мөзүлүг аажы-чаң, төрөөн чер болгаш чоннун салым-хуузу.

Шүлүктери: «Улаастайга», «Хары черге боданышкын». Р.Лудуптуң шүлүк чогаалында чиге тода чеченчиткен овор-хевирлер болгаш денелгелер.

Чогаалчы Меңги Ооржактың чогаадыкчы ажил-херээ. Шүлүктериниң баштайгы чыындызы: «Чөпшүл дең». Үштээн шүлүктер, оларның утказының элдээрткен онзагайы.

Очулга ажылы. Чинагийн Галсанның «Дошкун чылдарның чазы», алтай чогаалчы Михаил Бедушевтиң шиилери, «Сынару» болгаш өске-даа. Чогаалдарның дылы болгаш уран-чечен детальдары.

Тыва дылда орус литература

С. А. Есенин. Шүлүктер. «Сыгыг дегбээн торгу харны дүвүлендир». Төрээн черге ынакшыл темазы. Шүлүкчүнүң сагыш-сеткилиниң төрээн чери-биле ханы тудуш харылзаалы. Шүлүкте амыдыралдың шынныын көргүскени.

Тыва дылда Россия чоннарның литературазы

Муса Джалиль. *Чогаалчының литературлуг ажыл-чорудулгазы.* Шүлүкчүнүң – Совет Эвилелиниң Маадырының дайын чылдарында салым-чолу. Муса Джалиль – Ленинчи шаңналдың лауреады (чок болганының соонда).

Шүлүктери: «Өөрүшкүнүң сөөлгү ыры», «Хоругдаткан».

Лириктиг маадырның омур-хевириниң патриотчу болгаш маадырлыг чорук дээш үлегер-чижек бооп турары.

Муса Джалильдиң чогаалдары тыва дылда.

Любовь Никитовна Арбачакова

А. Арбачакованың шүлүктеринде национал аяннар. Төрээн черинге ынакшыл темазы. Шүлүктерниң композициязының онзагайы.

Шүлүктери: «Кырган-авам сактыышкынында», «Мээң черлерим».

Делегей болгаш даштыкы литература

У. Шекспирниң чогаалдары тыва дылда. В. Ш. Көк-оол аттыг тыва театрның сценазында «Ромео болгаш Джульетта».

«Сонеттер». Трагедия «Ромео болгаш Джульетта» (шилиттинген эгелер).

Литература теориязы

Комедия – шии чогаалының бир жанры.

Амыдыралда шынныг барымдааларга баштак болгаш дузаашкынныг хамаарылганы илередири. Каттырынчыг амыдыралчы байдалдар болгаш кижилерниң аажы-чаңы. Жанр талазы-биле янзылары: байдалдар комедиязы болгаш аажы-чаңнар комедиязы. Лириктиг комедия, дузаашкынныг комедия, хоп-нүгүл (күткүлге) комедиязы болгаш аажы-чаң комедиязы.

Тыва литературда дузаашкынныг болгаш баштак чогаалдар.

Ниитилелде четпес чүүлдер дугайын көргүскен чогаалдар. Шүгүмчүлөп, сойгалап

кирип турар чижектер.

Символ – омур-хевир, чогаалдың тема, идея болгаш уран-чечен үзел-бодалын тодарадырының чепсээ. Амыдыралдың шынныын омур-хевирлер болгаш символдар дузасы-биле дамчыдары. Чогаалда элдээрткен, чажыт утка.

Лириктиг кирилделерниң, адалгаларның стилистиктиг онзагайлары.

Барымдаалыг тоожу, оон сюжединиң онзагайы, архив, доктаал-саавыр, сактыышкыннар, авторнуң хайгааралы.

10-11 класстарда өөрөнгөн литературлуг терминнерни катаптаары

- Чечен чогаал уран чүүлдүң бир хевири.
- Литературлуг критика. Тыва литературлуг критиканың сайзыралының дугайында.
- Чечен омур-хевир. Омур-хевирлер аайлап-баштаашкыны, омур-хевирлер тургузар аргалар. Деталь. Символ. Портрет. Психологизм.
- Бир мөзүлеш омур-хевирлер. Литературлуг характер. Чечен чогаалдың маадырлары. Персонаж. Прототип дугайында билиг. Авторнуң омур-хевири.
- Чечен үе болгаш девискээр.
- Чечен чогаал. Утказы болгаш хевири. Темазы. Идеязы.
- Чогаалдың идеязы болгаш темаларның хөй талалыы.
- Чогаалдың композициязы. Сюжет. Болуушкуннарның хөгжүлдези: пролог, дүүшкүн, өөскүдүлге, дыңзыгышкын, чештинишкин, эпилог. Лириктиг кирилде. Чөрүлдээ. Тоожукчу автор. Авторнуң омур-хевири.
- Чечен чогаалдың кол методтары
- Литературлуг аймактар. Эпос. Лирика. Драма. Роман.
- Комедия драма жанрының хевири.
- Тыва литературада дузаашкын болгаш кыжырыг.
- Литератураның жанрлары. Эпос жанры. Лирика жанры.
- Драма жанры.
- Чогаалдың уран-чечен аргалары. Дылында уран чурумалдыг аргалар: денелге, метафора, эпитет, метонимия; гипербола, аллитерация, рифма.
- Шүлүк тургузуунуң онзагайлары. Интонация. Ритм. Шүлүктүн тургузуунуң аай-бажы. Шүлүктүн хемчээли. Стопа. Рифма. Строфа. Чогаалдарда символдар.
- Төөгү-литературлуг чорулга. Литературлуг угланыышкыннар.

– Төөгү-литературлуг хөгжүлдe. Литературлуг угланыышкыннар болгаш агымнар: классицизм, сентиментализм, романтизм, реализм, модернизм, постмодернизм.

Класстан дашкаар номчуурунга сүмелээн чечен чогаалдар даңзызы
10 класс

Проза

1. З.С.Байсалова. Тоожу «Татьянаның салымы».
2. А.А.Даржай. Проза-шүлүк «Шагар-оьтта шалың».
3. Э.Л.Донгак. Чечен чугаа «Чолдак-Аңчының чугаалары».
4. М.М.Дуюнгар. «Хөлегелер» деп чыындыдан чечен чугаалар. (шилилгелиг 2-3 чечен чугаа).
5. И.Б.Иргит. Чечен чугаа «Ажыг конфета».
6. К.Б.Монгуш. Тоожу «Шын кайдал?», «Долаан бургандан келген уруг». Чечен чугаа «Часкы хаттар».
7. К-Э.К.Кудажы. Тоожу «Ыы». Чечен чугаа «Дуруяалар – эжеш куштар». Ши «Далай дүвүндe даңгына».
8. О.К.Саган-оол. Роман «Төрээн кижилер» (шилиттинген эгелер). Тоожу «Аржаан».
9. С.А.Сарыг-оол. Роман «Алдан дургун» (шилиттинген эгелер).
10. Ш.М.Суван. Тоожу «Чагаа», «Хемчик нояны». Чечен чугаа «Хөөржү» (шилилге-биле).
11. С.С.Сюрюн-оол. Тоожулар «Авазынга даңгырак», «Өске кадай», «Кымның оглул?».
12. М.Б.Ховалыг. Барымдаалыг тоожу «Делегей шыпшыында тывалар».

Поэзия. Шүлүк чогаалы

1. А.А.Даржай. Шүлүктер «Кижинүүрү», «Шүлүк – дириг организм». «Шүлүкчүгe». «Артыш айдызы» деп чыындыдан шүлүктер (шилилге-биле 3 шүлүк).
2. Ч.Ч.Куулар. Шүлүктер «Даглар аялгазы».
3. Ю.Ш.Кюнзегеш. Шүлүктер «Ожук даштары».
4. М.К.Өлчей-оол. Шүлүглел «Тывам (2-6 эгелерден шилилге).
5. В.С.Серен-оол. «Өгже чалалга» «Өскен өөмдeн өртемчейже», «Белдир» (деп шүлүктер чыындызыларындан шилилге).
6. О.К.Тун-оол. «Чеди-Хаан» деп чыындыдан шүлүктер (шилилге-биле), «Үшкү эрик», «Буруулугну бурган билир»

Драматургия. Ши чогаалы.

1. Ч.Ч-Д.Ондар. Драма «Төнмээн дайын».
2. В.С.Серен-оол. Ши «Күдер аңчы».

11 класс

Проза. Калбак чогаал.

1. З.С.Байсалова. Тоожу «Ховуда херээжен».
2. А.А.Даржай. Чечен чугаа «Казанак».
3. Э.Л.Донгак. Тоожу «Сыын чады» деп номдан (шилиттинген эгелер), «Эрлик оран киргеш келдим» деп номдан (шилиттинген эгелер).
4. М.Б.Доржу. «Сыргалар» деп новеллалар чыындызындан (шилиттинген эгелер).
5. М.М.Дуюнгар. Чечен чугаа «Бөрү дүнү» деп номдан (шилиттинген эгелер).
6. И.Б.Иргит. Тоожу «Кинчиниң сорбузу» (шилиттинген эгелер).
7. М.Б.Кенин-Лопсан. «Буян-Бадырғы» деп роман-эссе эгелер: «Буян-Бадырғы – ТАР-ның Иштики херектер ямызының сайыды», «Буян-Бадырғы – ТАР-ның Министрлер Чөвүлелелиниң даргазы», «Буян-Бадырғы – ТАРН ТК-ның секретары», «Буян-Бадырғы – намчыларның идегели», Буян-Бадырғының сөөлгү шүлүктери.
8. Б-Б.Н.Тараачы. Тоожу «Кайгал».
9. В.У.Хомушку. Чечен чугаа «Мончарлыг кижиги».
10. Ч.Ч-Д.Ондар. Тоожу «Мусульманнар батальону» (шилиттинген эгелер).

Поэзия. Шүлүк чогаалы.

1. Э.Б.Мижит. Проза-шүлүктөр «Дугуй», «Аъттыг кижиги», «Кыйгы», «Кайда силер?», «Эжиктер».
2. А.С.Бегзин-оол. «Шылгалданың үш үжүүрү» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).
3. Н.Ш.Куулар. «Чырык болгаш дүмбей» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).
4. А.У.Күжүгет. «Ынак-тыр мен», «Ногаан аът» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).
5. М.А.Күжүгет. «Сеткилим орбазында» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).
6. Э.Б.Мижит. «Казыргылыг кудуктуң кыйгызы» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле), «Туман өттүр отчугаштар» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).
7. К.Д.Натпий-оол. «Ынакшылдың сөөлгү белээ» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).
8. М.Н.Ооржак. «Чөпшүл дең» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).

Драматургия. Ши чогаалы.

1. Э.Б.Мижит. Драма «Чиргилчиннер».

Шээжилээр чогаалдар даңзызы

10 класс

1. М.Б.Кенин-Лопсан. Шүлүктөр «Истер», «Буян-Бадыргы».
2. Ю.Ш.Кюнзегеш. Шүлүк «Саргатчай».
3. С.Б.Пюрбю. Шүлүглел «Үем болгаш үе-чергем дугайында» (шилиттинген эгелер). Шүлүктөр: «Күсү сесерликке», «Чуртталганың аялгазы».
4. С.А.Сарыг-оол. Шүлүк «Ынакшыл», шүлүглел «Алдын-кыс» (шилиттинген эгелер).
5. С.С.Сюрюн-оол. Тоожу «Ногаан ортулук» (шилиттинген эгелер). Роман «Тывалаар кускун» (шилиттинген эгелер).
Шүлүк «Көк-көк даглар».
6. С.Ө.Тамба. Шүлүк «Мээң байым».
7. К.Ч.Тоюн. Шүлүктөр: «Көгерим», «Ыраажы кыс».

11 класс

1. А.С.Бегзин-оол. Шүлүк «Философ».
2. А.А.Даржай. Проза-шүлүк «Дазыл» (шилиттинген эгелер).
3. М.М.Дуюнгар. Чечен чугаа «Мөчөк ирей» (шилиттинген эгелер).
4. С.В.Козлова. Шүлүк «Агы».
5. А.У.Кужугет. Шүлүк «Ынак-тыр мен».
6. К-Э.К.Кудажы. Роман-эпопея «Уйгу чок Улуг-Хем» (шилиттинген эгелер).
7. Ш.Д.Куулар. Роман «Баглааш» (шилиттинген эгелер).
8. В.С.Серен-оол. Шүлүктөр: «Сыгыттың аяны», «Мээң Тывам» (шилигелиг).

5. ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

10 класс

Кезек	Тема	Шак, хуусаа	Өөреникчилерниң ажыл-чорудулгазының кол хевирлериниң тайылбыры
Кирилде	Тыва литератураның сайзыралы. Тыва литература XX вектиң эгезинде.	2	Литература критиказының төөгүзү-биле таныжылга; тыва литератураның сайзыраарына ооң ролун тодарадыр.
«Киж»	Салчак Калбакхөрекович Тока. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.	2	С.К. Токаның чогаадыкчы намдарын билдингир чурт баштыңчызы, чогаалчы кылдыр өөренир. ТАР болгаш Тыва АССР үезинде чурттуң ниитилел-политиктиг амыдыралы-биле чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының холбаалы.
«Киж – ниитилел – күрүне»	С.К. Тока «Араттың сөзү» ийги номдан эгелер: «Он сургуул», «Улуг Ужар». Үшкү номдан эгелер: «Улуг Москва, амыр-ла», «Улуг өөредилге эгелээн»	4+1ч/с	Трилогияның тематиказы. Чогаалдың иштики темаларын тодарадыры: өг-бүле темазы, романда омур-хевирлер системазы. Өөренип турар чогаалының проблемазын, төөгүлүг үе, чечен девискээрин бот-тускайлаң билип турары. Тываның төөгүзүнге хамаарышкан медээлер-биле холбап, чогаалдың сайгарылгазын кылыры. Литература теориязы-биле ажыл: тематика, проблематика, мөзү-бүдүш пафозу, омур-хевирлер системазы, композицияның онзагайы, чогаалдың уран-чечен дылы, детальдар. Критиктиг, мемуарларлыг, тайылбырлыг ажылдардан алдынган медээлерни шын ажыглаары. Бодунуң бодалын план ёзугаар тургузуп билири; чидиг айтырыг көдүрген угаап-бодаанышкынның чогаадыгны бижип билири. Бердинген темалыг чогаадыгга херек медээни тып билири.
«Киж – ниитилел – күрүне»	С.А. Сарыг-оол. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүк «Өскүстүң чалбары»	3	Тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи, Тываның улустуң чогаалчызы, прозачы, драматург, очулдурукчунуң чогаадыкчы намдарын өөренири. «Ак-көк хемниң кижилери» деп кинонуң сценарийиниң авторларының бирээзи. Чогаадыкчы ажылының тыва чоннуң культуразы, хөй-нитиниң амыдыралы-биле сырый холбаалы. С.А. Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында литература-критиктиг ажылдар-биле таныжылга.
«Киж – өг-бүле»	Философчу болгаш ынакшыл лириказы. «Ынакшыл», «Чараш карак», «Үрезинчигеш»	1	Чогаалчының философчу болгаш ынакшыл лириказының онзагайларын тодарадыры. Шээжи-биле өөренип шүлүктериниң аянның номчулгазы. Лириктиг шүлүктериниң сайгарылгазы.

«Кижиги – ниитилел – күрүне»	«Аңгы-оолдун тоожузу»	4+1ч/с	Бот-намдарлыг чогаалдың ТАР болгаш Тыва АССР үезинде ниитилел-политиктиг байдалдар-биле деңнелгези. Тоожуп турарының онзагайы: маадырның мурнундан тоожууру, чогаалдың шын төөгүлүг үе болгаш бүгү кижиги төрөлгетенге хамаарышкан утказын ажыдары. Чогаалда көдүртүнген чугула айтырыгга, болуушкуннарга, маадырларның кылып турар ажил-херектеринге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илередип билири. Чогаалдың национал бот-онзагайын, дылының улусчузун тодарадып билири. Чугааның монолог, диалог хевирлеринге чугула темага, чидиг айтырыгларга хамаарыштыр угаап боданыгылыг сайгарылгалыг чугааны кылып билири.
«Кижиги – төөгү – амгы үе»	«Алдын-кыс» Литература теориязы: Чечен чогаалдың кол-кол методтары.	3+1ч/с	Өөрөнгөн чогаалының төөгүлүг үе-биле харылзаалыгын ажыдары. Шүлүглелдин тема болгаш идеязын, композициязының онзагайын тодарадыры. Чогаалдың адының символдуг утказын, кол маадырларның омур-хевирлерин тодаргайлаары. Чогаалдың композициязының элементилери: пейзаж, портрет, интерьерниң салдарлын илередип сайгарары. Тыва литератураның хөгжүлдизинге литературлуг агымнарның салдары. Шүлүглелден үзүндүнү шээжи-биле аянынг номчууру.
	А.Адаров «Көшкүн чон»	2	Россия чоннарының литературазында болгаш тыва литературада чергелешкек болгаш чугула нарын айтырыгларны тодарадыры. Алтай чогаалчы А. Адаровтун чогаалдыкчы ажил-ижи-биле таныжары, алтай литератураның сайзыралынга оон салдары. «Көшкүн чон» деп шүлүктүн тема, идеязын тодарадыры. Россия чоннарының чогаалдарының деңнелгелиг сайгарылгазын кылыры, авторнуң туружун тодаргайлаары.
	С.Б. Пюрбю. Намдары, чогаалдыкчы ажил-чорудулгазы. «Чаңгыс сөс дээш»	2	Тыва литератураның үндөзилекчилериниң бирээзи С.Б. Пюрбюнуң намдарын болгаш чогаалдыкчы делегейиниң арыннарын өөренири. Чидиг айтырыглар көдүргөн шүлүктериниң утказының делгем хемчээлдиги. Очулга ажылы. Төөгү болгаш литература теориязын холбаштырып шүлүктү сайгарары болгаш утказын тайылбырлаары (темазы, көдүргөн айтырыгы, мөзү-бүдүштүн көдүрлүүшкүнү (пафос), омур-хевирлер аайлашкаа, композицияның онзагайы, чогаалдың чурумалдыг аргалары, детальдар). Чугааның монолог, диалог хевирлеринге чугула темага, чидиг айтырыгларга хамаарыштыр сайгарылганы чорудуп билири.
«Кижиги болгаш өг-бүлө»	Ынакшыл болгаш философчу лирика. «Күскү ссесерликке», «Белек» «Чуртталганың аялгазы».	1	Шүлүктөргө философу умур-утказын, ынакшыл лириказын бижээниниң бот-тускайлаңын илередири. Шүлүктөргө сайгарылгазы, аянынг номчулгазы.
«Кижиги – ниитилел – күрүне»	«Үем болгаш үе-чергем дугайында»	3	Шүлүглелдин утказының төөгү болгаш бүгү кижиги төрөлгетенниң амыдыралы-биле харылзаалыгын ажыдары. Тема болгаш идеяны, композициязының онзагайын тодарадыры. Шүлүглелдин адының символдуг утказы-биле ажылдаары, кол маадырның омур-хевири болгаш ийиги чергениң маадырларының аттарының онзагайы-биле ажыл. Композицияның кезектериниң онзагайын тодарадыры, шүлүглелдин ниити сайгарылгазы. Биче төрөөн чер-чуртта база Россияда төөгүлүг болуушкуннарга даянып, теманы ажитканы. Төөгүнүң дириг херечизи – Тыва чуртунда хөгжүлдениң оруунуң херечизи тоожукчу маадырның омур-хевири.
«Кижиги» Орус литература тыва дылда	А.С. Пушкинниң чогаалдары тыва дылда. «Тураскаал», «Сибирьже», «Хоругдаттырган кижиги».	2	Шүлүктөргө философу болгаш мөзү-бүдүш талазы-биле ханы уткалыгын илередири. XIX вектиң бирги чартында Россияның ниитилел-политиктиг амыдыралының онзагайларын тодарадыры.

	М.Ю. Лермонтовтуң чогаалдары – тыва дылда. «Салгын хемези», «Булуттар», «Төрээн чурт».	2	Авторнуң чогаалдарына даянып, Россияның ниитилел-политиктиг амыдыралының онзагайын тодарадыры. Шүлүктөрнүн аянның номчулгасы. Хостуг-шөлээн чорук, демисел темаларының илерээшкини. Россия чоннарының чогаалдары болгаш М.Ю. Лермонтовтуң чогаал бижиир уран-чечен поэктиг методунуң онзагайын деңнээри. Библиотекалар каталогтары, библиографтыг айтыкчылар, Интернет четкилери-биле ажыл. Чугааның монолог, диалог хевирлеринге темага, чидиг айтырыгларга хамаарыштыр. сайгарылганы чорудары.
«Кижиги – ниитилел – күрүне»	О.К. Саган-оол. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгасы.	2	Тыва литератураның үндезилекчилеринин бирээзи О.К. Саган-оолдуң намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгасын өөренири. Төрээн чер-чуртунуң төөгүзүн көргүскени-биле чогаалдарының төөгүлүг үнелии. Тыва литератураның болгаш төрээн чериниң культуруг амыдыралының сайзыралына О.К. Саган-оолдуң кириген үлүг-хуузу тодарадыры.
«Кижиги – бойдус – бедик сайзырал»	Роман «Дөспөстөр». Боражык биле Хеймер-оолдуң омур-хевири, оларның өске маадырлар-биле харылзаазы.	3+1ч/с	Романның тема, идеязын тодарадыры. Тываның ниитилел-культуруг амыдыралы-биле уран-чечен литератураның харылзаалыын тодарадыры. Хеймер-оолдуң мөзү-бүдүжүндө алыс күзели болгаш аажы-чаңының оң кижиги бооп хевирлеттинеринге салдарын көргүзери. Номчаан чогаалында көдүрттүнген чугула айтырыгларын сайгарып, бодунуң бодалын бадыткалдыг илередири, маадырларның ажыл-херээнге, чогаалда болушкуннарга үнелел бээри. Чугула тема, айтырыгларга хамаарыштыр монолог, диалог хевиринге сайгарылганы чорудары. Критиктиг, мемуарлыг литературалар-биле ажыл. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүрген чогаадыг угаап-боданышкын бижири. Темага дүүштүр херек медээни тып билири. Бердинген темалыг чогаадыгга херек медээни тып билири.
«Кижиги – ниитилел – күрүне»	И.У. Бадра. Намдары, салым-чолу, чогаадыкчы ажыл-чорудулганының оруу.	2	И.У. Бадраның чогаадыкчы ажыл-чорудулганының аныяк Тыва республиканың тургустунарына болгаш хөгжүүрүнге, тыва литератураның сайзыраарына салдары.
	«Арзылаң Күдерек» - төөгүлүг роман	4+1ч/с	Романның бижиттинген төөгүлүг үндезиннери-биле таныжылга. Тывага болуп турган хөй талалыг төөгүлүг болушкуннарның база политиктиг амыдыралды көргүскени. Романның жанрының, композициязының бот-тускайлаңын тодарадыры. Чугула тема, айтырыгларга хамаарыштыр монолог, диалог хевиринге сайгарылганы чорудары. Романның сюжедин, маадырларның аажы-чаңын, эпиктиг тоожушкунунуң делгемин тодарадыры. Маадырларның омур-хевиринге, чогаалда дылдың уран-чечен аргаларның уjur-дузазын тодарадыры. Сөзүглелдин аянның номчулгасы. Чогаалга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередирде, бодунга план тургузуп билири, херек медээни тып, бижимел ажылды кылып билири.
«Кижиги – бойдус – бедик сайзырал». Россия чоннарының литературазы тыва дылда	Н.Е. Бельчегешев (Койа Бельчек). «Ырлап тур мен» - төрээн черинге ынакшылының бир тускай көстүүшкүнү	2	Чогаалдың темазы, идеязы. Чогаалдың тыва литературада чогаалдар-биле деңнелгелиг сайгарылгасы, авторнуң туружу. Номчаан чогаалына хамаарыштыр бодунуң бодалын шын тургузуп билири. XX вектин эгезинде тывылган шор литература болгаш Н.Е. Бельчегешевтин чогаадыкчы намдары-биле таныжылга.
«Кижиги – ниитилел – күрүне».	С.Ө. Тамба. Чогаадыкчы ажыл-	3	С.Ө. Тамбаның чогаадыкчы намдары-биле таныжылга: журналист, чогаалчы, прозачы. «Донгада кадык» деп чогаалдың фольклорлуг үндезиннери, амгы тыва литературада оң туружу. Чугула

	чорудулгазы. «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе».		темалар, айтырыгларны чугааның монолог, диалог хевиринге сайгарары. Лириктиг чогаалдарның аянын номчулгазы. Номчаан чогаалының кол бодалынга хамаарыштыр бодунуң бодалын шын тургузуп билири. Шүлүктөрнүн сайгарылгазынга киржири.
«Кижиг – бойдус – бедик сайзырал».	«Амыргалаар» - тоожу.	3+1ч/с	«Амыргалаар» деп тоожунуң идея, тематиктиг онзагайларын тодарадыры. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр бодунуң бодалын шын тургузары, маадырларның кылдыныгларынга болгаш болуушкуннарга хамаарыштыр үнелел бээри, тоожунуң чидиг айтырыгларын сайгарары.
«Кижиг – бойдус – бедик сайзырал».	К.Ч. Тоюң. Чогаалчы дугайында сөс. «Көгерим», «Ыраажы кыс».	3	Тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи К.Ч. Тоюңнуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Чогаалчының лириктиг шүлүктөриниң уран-чечен, тускайлаң онзагайы-биле таныжылга. Сөзүглелдерниң хөй талалыг сайгарылгазы (чогаалдың утказын билип аары - хүлээп аары – сайгарылгазы – номчаан чүүлүн үнелээри). Авторнуң туружун тодарадыры. Төрөөн черинге ынакшылды, дылынга хүндүткелди, хамааты туруштуг сеткилди оттуруп кижизидери.
«Кижиг – бойдус – бедик сайзырал».	С.С. Сюрюн-оол. «Көк-көк даглар», «Ак»	3	С.С. Сюрюн-оолдуң чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Шүлүктөрнүн сайгарылгазы, кол бодалдарны ажитканы. Өөренип турар чогаалдарында кижиниң үнелээр чүүлдеринге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илередип билири. Төрөөн чер-чуртка тураскааткан база хамааты туруш, бойдус темазынга бижиттинген шүлүктөрнүн поэтиктиг онзагайларын тодарадып билири.
«Кижиг – бойдус – бедик сайзырал».	«Ногаан ортулук». Тоожуда экология, мөзү-шынар темалары	3+1ч/с	Бойдус биле кижиниң тудуш харылзаалыының дугайында угаап боданыры. Тодаргай болгаш бүгү кижиг төрелгетенге хамаарышкан айтырыглар көдүрген чогаалдарның утказын аждары. Ниитилелде чидиг айтырыгларга хамаарыштыр чогаалчының бот-тускайлаң туружу. Чаа сайзыраңгай үе болгаш кижилерниң аажы-чааның дугайында чогаалчының уран-чечен деннеп көргүскени.
«Кижиг – ниитилел – күрүне».	«Тывалаар кускун»	4+1ч/с	Романда ниитилел болгаш мөзү-шынар айтырыгларын көдүргени, хамааты турушту илереткен угланышкыны. Романда мөзү-шынар хевирлээр кол демдектерни илередири. Номчаан чогаалында чидиг айтырыгларны бот-тускайлаң илередип шыдаары, чогаал маадырларының аажы-чаанынга, кылдыныгларынга база чогаалда болуушкуннарга үнелел бээри. Кускуннуң овур-хевиринде символ утка, романның адының утказы. Чогаалдың дылының уран-чечени, авторнуң бижиир аяны. Критиктиг, мемуарлыг болгаш тайылбырлыг литературалар-биле ажал. Чогаал сайгарылгазынга хамаарыштыр бодунга план тургузуп билири; чидиг айтырыг көдүрген чогаалдыг угаап-боданышкын бижиири. Чогаалдыгның темазынга херек медээни тып билири.
«Кижиг – ниитилел – күрүне». Россия чоннарының литературазы тыва дылда.	Р.Г. Гамзатов «Төрөөн дыл»	2	Дагестан чогаалчының ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Хамааты болгаш патриотчу чорук темаларын ажитканының онзагайы. Шүлүктүң аянын номчулгазы.
«Кижиг»	М.Б. Кенин-Лопсан. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Чоннуң ёзу-чаңчылдары-биле харылзаазы.	2	М.Б. Кенин-Лопсанның чогаадыкчы болгаш эртем уг-шиглиг ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Баштайгы шүлүктөриниң улустуң аас чогаалы-биле холбаалыы. Интернет курлавыры, библиографтыг айтыкчылар, библиотекалар каталогтары-биле ажал.
«Кижиг болгаш»	«Сонеттер»	1	Интернет курлавыры, библиографтыг айтыкчылар, библиотекалар

өг-бүлө»			каталогтары-биле ажыл. Тыва шүлүк чогаалында «сонет» жанрының тывылганы. Ынакшыл лирикасының онзагайы. Сонет жанрының композициясының онзагайын, уран-чеченин тодарадыры.
«Кижиниитилел – күрүне».	«Чүгүрүк Сарала». Романның бижиттинген төөгүзү. Тыва эртен чүс чылдың 30-40 чылдарында. Чогаал теориясы: роман дугайында билиг.	3+1ч/с	Романның композициясының онзагайын тодарадыр, чогаалдың сайгарылгазын чорудары. Кол маадыр Саадактың омур-хевирин биле ажыл. Тыва кижиниң амыдыралында болгаш сагыш-сеткилинде аъттың салдарын илередири. Чоннар аразында найыралды чурааны. Тыва литератураның төөгүзүндө роман жанрының тывылганы болгаш сайзырап эгелээни-биле таныжылга. Тыва литературада бижиттинген романнар. Роман жанрының хевирлери: ниитилел-психологтуг, философчу, төөгүлүг, фантастиктиг, шүлүктүү роман дээш оон-даа өскө.
«Кижиниитилел – күрүне».	«Буян-Бадьргы». Төөгүлүг көскү күрүне баштыңы. Буян-Бадьргының омур-хевирини.	4	Тыва чоннун ниитилел-политиктиг амыдыралы-биле уран-чечен литератураның аразында харылзааларын тывары. Номчаан чогаалында чидиг айтырылганы тып үндүрүп, оларга хамаарыштыр бодунун бодалын илередип, маадырларның омур-хевиринге, кылдыныгыларынга база чогаалда болушкуннарга үнелел бээри. Кол маадырның иштики делегейиниң нарын байдалы. Өөренип турар чогаалдарда үнелиг чүүлдерге бодунун хамаарылгазын тодаргайлап илередири. Критиктиг, мемуарлыг, тайылбырлыг литературалар-биле ажыл. Төлөвилел тургузары, бодунун бодалын, туружун илередиринге таарыштыр план тургузуп алыры. Темазы тодаргай төлөвил-биле ажылдаарынга херек медээни тывары.
«Кижиниитилел – бейдик – бедик сайзырал».	Ю.Ш. Кюнзегеш. Намдары, чогаалчы ажыл-чорудулгазы. Ю.Ш. Кюнзегештин шүлүк чогаалы. «Саргатчай», «Тожу кижини хоорайда».	3+1ч/с	Ю.Ш. Кюнзегештин тыва шүлүк чогаалының сайзыралына кириген үлүг-хуузу. Шүлүктөргө тематикасының онзагайы. Чогаалчының иштики делегейин ооң чогаалдарына даянып тодарадыры. Шүлүктөргө сайгарылгазы, тема, идея, уран-чечен аргаларын тодарадыры.
«Кижиниитилел – күрүне».	«Шүлүктөргө дөзези», «Арат огул ужуп үнген», «Ожук даштары».	2	Тыва шүлүк чогаалында чаа хевир – ожук даштарын өөренири. Шүлүктөргө сайгарылгазы. Шүлүктөргө уран-чечен детальдарының салдарын тодарадыры.
«Кижиниитилел – күрүне». Орус литература тыва дылда	Т.Г. Шевченко. «Дүш», «Чагыг».	2	Чогаалчының намдары, чогаалчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. «Дүш» деп шүлүктө удурланышкак деңгелениң дузасын тодарадыры. Шүлүктөргө чажыт утка киргенин илередири. Шүлүктөргө композициясын, идеялиг утказын ажыдары.
«Кижиниитилел – күрүне».	Ю.Ш. Кюнзегеш. «Шүлүктөргө орнукшулу ыржым, шириин». Чогаал теориясы: тыва литература критикасының дугайында.	2	Шүлүктөргө сюжениниң онзагайын тодарадыры. Лириктиг шүлүктөргө аянныг номчулгазы. Башкызынга мөгейиг мотивиниң үндөзүннөрин тодарадыры. Уран-чечен аргаларын илередири, шүлүктөргө сайгарылгазын чорудары.
«Кижиниитилел – бедик сайзырал». Орус литература – тыва дылда	С.П. Щипачев. «Улуг-Хем», «Кызыл», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...»	2	Чогаалдарда чечен үе болгаш чечен девискээрниң тайылбыры. Чогаалдарда найырал темазын ажытканының онзагайы: фронтовик-чогаалчы С.Щипачев болгаш Тыва 1943 чылда. Шүлүктөргө аянныг номчулгазы.
«Кижиниитилел – бедик сайзырал».	Э. Хемингуэй «Ашак биле	2	Чогаалда пейзажтың салдары, мөзү-бүдүш айтырылганын ажыдарынга детальдарының ужура-утказын тодарадыры. Янзы-

сайзырал». Даштыкы болгаш делегей литературазы тыва дылда	далай»..		бүрү медээлер, номнар, энциклопедиялар, Интернет четкилери-биле ажыл.
«Кижиг болгаш өг-бүле». Россия чоннарының литературазы тыва дылда.	М.Н. Чебодаев «Крепин». Чогаалда улусчу ёзу-чаңчылдарны чурааны.	2	Чогаалчы, прозачы, очулдурукчу, СССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү М.Н. Чебодаевтиң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Тыва болгаш өске национал литератураларда чаңчылчаан куда ёзулалдарының көргүскениниң онзагайларын тодарадыры.
«Кижиг – ниитилел – күрүне»	Литература – амыдыралдың көрүнчүү.	1+1ч/с	Бөлүктөп болгаш коллективтиг ажылдаары. Номчаан, өөрөнгөн чогаалдарыңа бодалдарын илередир планны тургузуп билири, өөрөнгөн чогаалдарыңа хамаарышкан төлевилелдерни тургузары. Төлевилелдиң темазыңа херек медээни тып билири.
Ниитизи-биле:		102 ш.	

11 класс

Блок	Тема	Шак, хуусаа	Өөреникчилерниң ажыл-чорудулгазының кол хевирлериниң тайылбыры
Кирилде. «Кижиг – ниитилел – күрүне»	Тыва литератураның амгы үеде байдалы.	2	Амгы тыва литератураның сайзыралының онзагайларын тодардыры. Амгы тыва чогаалчыларның бот-намдарыңа хамаарышкан чугула медээлер болгаш бот-хуузунуң аяны-биле таныжылга. Тыва литератураның сайзыраарыңа литературлуг каттыжышкыннарның салдарлыын тодардыры. Бодунуң өөредилгезиниң болгаш билип алышкынының сорулгаларын тургузуп алыры.
«Кижиг»	К-Э.К. Кудажы. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.	2	К-Э.К. Кудажының намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Амгы тыва литератураның сайзыраарыңа чогаалчының туружу. К-Э.К. Кудажының чогаалдары-биле таныжылга.
«Кижиг – ниитилел – күрүне»	К-Э.К. Кудажы. «Уйгу чок Улуг-Хем» (роман-эпопеядан эгелер). Романың адының идеялиг утказы. Буянның мөзү-бүдүш оруктарының дилээшкыннери.	4+1ч/с	Ужур-утказыңа болгаш хевиринге даянып чогаалдың ниити сайгарылгазын кылыры. Роман-эпопеяда тыва күрүнениң салым-чолун, боттуг барымдаалар болгаш кол маадырларның овор-хевиринге, чогаалда төөгү-революстуг угланышкыныңа даянып тодарадыры. Чогаалда эрге-дужаал болгаш чон аразында кадыг-дошкун шынныг амыдыралды, харылзааларны, кижиге чүдүүр чорукту чураанының онзагайын тодарадыры. Чогаалдың сөзүглели, композициязы болгаш овор-хевирлер-биле ажыл. Чылдың аңгы-аңгы үелеринде Улуг-Хемниң чурумалын илереткен символдуг утка-биле ажылдаары. Критиктиг, мемуарлыг болгаш тайылбырлыг литературалардан медээни тып, шын шилип, эде кылып, ажыглаар сорулгалыг ажылды чорудары. Чогаалга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередирде, план тургузуп билири; чидиг айтырыг көдүргөн чогаадыг угаап-боданышкын бижири. Бердинген темага херек медээни тып билири.
«Кижиг болгаш өг-бүле»	К-Э.К. Кудажы. «Долуманың хуулгаазыны». Чогаал теориязы: Комедия – шии чогаалының бир хевир.	4	Чогаалдың тема, идеязы. Комедияның сөзүглелин номчууру, овор-хевирлерни болгаш чогаалдың композициязын ажылдап кылганының онзагайын тодарадыры. «Бичии кижиниң овору» деп билиишкын дугайын угаап боданыры, комедияны орус чогаалдар-биле деңнеп сайгарары. Комедияның дылының уран-чечени, чугула идеялиг салдарын илередип тайылбырлаары. Комедия жанрның хевирлери: овор-хевирлер комедиязы, байдалдар комедиязы.
«Кижиг – ниитилел – күрүне»	Е.Т. Танова. «Дошкун»	4	Тываның улустуң чогаалчызы Е.Т. Танованың намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Чогаалчы

күрүне»	чылдарның чазы». Тоожуда репрессия темазы.		дугайында чугула медээлерни өөренири. Тыва литературада репрессия темазын ажытканы. Чогаалдың утказы биле хевирин чүүлдештир сайгарылгазы. Маадырның овор-хевириниң онзагайын илередири, авторнуң туружу. Репрессия чылдарын чурттап эрткен салгалдың коргунчуг салым-чолунуң дугайында угаап боданыышкын.
	В.Б. Монгуш «Каткы бажы каткан эвес». Литература теориязы: Сатира, юмор жанрының дугайында.	3	В.Б. Монгуштуң намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы, каттырынчыг болгаш дузаашкынныг чогаалдары-биле таныжылга. «Каткы бажы каткан эвес» деп чогаалдың тема болгаш идеязын тодарадыр. Сөзүглел-биле ажыл, композицияның болгаш овор-хевирлерниң онзагайын тодарадыры. Улустуң аас чогаалының чогаалчы болу бээринге салдары. Ниитилел амыдыралының четпестерин “чанагаштаары”, каткы өттүр карак чажын көргүзери – юмор жанрының чажыг сорулгазы.
«Кижичи – бойдус – бедик сайзырал»	С.В. Козлова «Чаражын аар», «Агы». «Агы» деп шүлүктө кижичи биле бойдустуң харылзаазы.	2	С.В. Козлованың намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. «Чаражын аар» деп шүлүктүң идеялиг угланыышкынын тодарадыры. Шүлүктөрниң уjur-утказын болгаш хевир тургузуун сайгарары. Тыва чоннуң чаңчылдары болгаш ёзулалдарына авторнуң хамаарылгазы. С.В. Козлованың шүлүктөринде - тыва чоннуң делегей көрүүшкүнүнүн илереп келгенин тодарадыры.
«Кижичи – ниитилел – күрүне»	С.В. Козлова шүлүглел «Сыра».	2	Шүлүглелдин утказын болгаш хевир-тургузуунуң онзагайын сайгарары. Тема, идеязы. Чогаалдың сюжөдинде, композициясында онзагайларны илередири. Кол маадырның овор-хевирин боттуг амыдыралдан алган бадыткал, Тывага билдингир чораан хамның ук-ызыгуурун тодарадыры. Чогаалда монолог, диалог, детальдарның салдарын илередири. Дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадыры.
«Чогаалчы – ниитилел – күрүне».	Тываның орус дылдыг чогаалчылары (допчулал).	2	Тываның орус дылдыг чогаалчыларының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле допчу таныжылга. Амгы үениң орус дылдыг чогаалчылары: Г.И. Принцева, Э.Б. Цаллагова, В. Бузыкаев, Е. Антуфьев болгаш өскелерниң-даа чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын өөренири.
«Чогаалчы – бойдус – бедик сайзырал». Орус литература тыва дылда	С.А. Есенин «Сыгыт дегбээн торгу харны дүвүлендир».	2	Сөзүглелден чогаалчының бот-тускайлаң аянын тодарадыры: уян сырынналды, ажыы-биле миннири, төрээн чери биле чогаалчының сагыш-сеткилиниң тудуш харылзаазы. Сергей Есенинниң чогаалдарының тыва дылче очулгазы-биле таныжылга. Библиотекаларда каталогтар болгаш Интернет курлавырлар-биле ажыл.
«Чогаалчы болгаш өг-бүлө»	М.Б. Доржу. Чогаалчы дугайында сөс. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. «Тыва аьттар».	2	Москваның М.А. Горький аттыг литература институтунуң баштайгы тыва доозукчунуң намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Чогаалчының чогаал бижиир онзагай тыва аянын илередири. Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының ниитилел, культура амыдыралы-биле харылзаазы. Шүлүктүң тема, идеязы. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында тыва чоннуң патриотчу шимчээшкени. Чогаалдың хевир-тургузуг, утка талазы-биле сайгарылгазын чорудары.
«Чогаалчы – бойдус – бедик сайзырал»	М.Б. Доржу «Ава сүдү».	1	Чогаалдың аянын номчулгазы. Чогаалдың долу сайгарылгазын кылыры. Дылдың чурумалдыг аргаларының салдарын тодарадыры.
«Чогаалчы – бойдус – бедик сайзырал»	А.А. Даржай. Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. «Далайны мен караам-биле көрбээн мен».	2	Тываның улустуң чогаалчызы А.А. Даржайның хөй талалыг чогаадыкчы ажыл-ижи-биле таныжылга. Төрээн тыва дылды сайзырадырынга, камгалаарынга, киирген улуг үлүг-хуузу. Төрээн чер, тыва чон, төрээн дыл дугайында чогаалдары-биле таныжылга. Мөзү-шынар, арын-нүүр, ынакшыл болгаш найырал темаларында бижээн чогаалдарының бижиттингениниң онзагайы, чогаалчының тускай аяны. Чогаалчының чогаадыкчы салым-чаяанының эртемнер болгаш янзы-бүрү культуралар аразында харылзааларга: чогаал – төөгү,

			чогаал – философия, чогаал – уран чүүлдүн хевири, чогаал – делегейниң уран-чечен культуразы илереп турарын тодарадыры.
«Чогаалчы – ниитилел – күрүне»	«Дазыл»	2	Мөзү-шынар темазын «Дазыл» деп шүлүктээн прозада илереп кээриниң онзагайын тодарадыры. Чогаалдың хевир, тургузуг, утка талазы-биле сайгарылгазын кылыры. Күженишкенинниг монолог хевиринде Дазылдың чагы – чогаалдың үндезин сайгарылгазы болуп турарын ылавылаары. Композицияның онзагайын, бойдус болушкуннарының чурумалын кижиниң сеткил хайныышкынның байдалын тодарадыр арга бооп турарын тодарадып билири. Чогаал маадырының угаап боданыышкынының онзагай талаларын, ооң туружун авторнун туружу-биле деңнеп сайгарары. Дазылдың оуруу болгаш авторнун көрүжү. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүргөн чогаадыг угаап-боданыышкын бижири. Бердинген темалыг чогаадыгга херек медээни тып билири.
«Чогаалчы – бойдус – бедик сайзырал»	«Хемнер бирде...»	2	Шүлүктүң идея-тематиктиг угланыышкынын болгаш философчу бодалдың эгезин илередири. Чогаалдың хевир, тургузуг, утка талазы-биле сайгарылгазын кылыры. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүргөн чогаадыг угаап-боданыышкын бижири. Темага дүүштүр херек медээни тып билири.
«Кижиге болгаш өг-бүлө»	«Игил бызы»	2+1ч/с	Чогаалчының ажыл-чорудулгазының тыва аян-хөөннүү, бот-тускайлаң көрүжүн илередири. Сөзүглелди номчууру, идея болгаш темалыг угланыышкынын, философчу бодалдың илерээшкинин тодарадыры. Шүлүглелдиң сайгарылгазын кылыры: композициязының онзагайы, сюжеди, дылының чурумалдыг аргаларының ажыглалы, бижиттинген аяны: катаптаашкыннар, монологтар, диалогтар. Чогаалда улустун аас чогаалының үндезиннерин тодарадыры. Шүлүглелде эртемнер болгаш уран чүүлдүн хевирлериниң аразында харылзаалар: литература болгаш уран чүүлдүн хевири. Игилдин аялгаларының онзагайларын илередири.
«Кижиге – ниитилел – күрүне»	«Четкер четкизи»	3+1ч/с	Чогаалда көргүскен үениң: совет үе соонда амыдыралдың онзагайын, шынныг талаларын илередири. Чогаалдың тема болгаш идеязын тодарадыры. Чогаалдың хевир, тургузуг, утка талазы-биле сайгарылгазын кылыры. Чогаалдың маадыры – көдээ оол Кижиктиң сеткил-сагыжында арыг бодалдарын илередири. Чогаалда маадырларның аразында чидиг чөрүлдээлерге хамаарыштыр бодунун бодалдарын, көрүжүн бадыткаары.. Медээни шын тып, аайлап, ажыглаар сорулгалыг критиктиг, мемуарлыг, тайылбырлыг литературалар-биле ажыл. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүргөн чогаадыг угаап-боданыышкын бижири. Темага дүүштүр херек медээни тып билири. Бердинген темага медээлерни тып билири.
«Кижиге – ниитилел – күрүне». Даштыкы болгаш делегей литературазы тыва дылда	Чинагийн Галсан «Дошкун чылдарның тоожузу»	2	Моол чогаалчы, этниктиг тыва Шыныкбай оглу Чурук-Увааның хөй талалыг намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Бүгү-ле чараш чүүлге ынакшылын илереткен чогаалдарының национал сүүзүнүн, дөзүн, төрөөн черин алгаанын илередири. Чогаалдың идеязы, темалыг угланыышкыны болгаш авторнун чуртталгаже философчу көрүжүн тодарадыры.
«Кижиге»	В.С. Серен-оол. Чогаадыкчы намдары.	2	В.С. Серен-оолдун намдары болгаш катаптаттынмас салым-чаяны, тускайлаң үнү-биле таныжылга. Тыва чогаалдың уран чүүлдүн сайзыралының төөгүзүндө чогаалчының кириген үлүг-хузу. Авторнун шүлүктериниң онзагайлары, тыва шүлүк чогаалында кириген жанр болгаш хевирлериниң хөй талалыгы-биле таныжылга: дөрттөөн одуруглар, верлибрлер, сонет, сонет чечээ, хокку, монолог, диалог болгаш о.ө.

			Тыва шүлүк чогаалында чаа хевир, жанр тургузар талазы-биле В. Серен-оолдун чогадыкчы дилээшкиннерин шинчилээри: «илиглер», «сөөмнер», «карыштар», «кырылар», «төш чартыктары», «кулаштар».
	В.С. Серен-оол «Сыгыттың аяны», «Аржаанның аялгазы».		В. Серен-оолдун шүлүк чогаалында чаа идея, тема, овор-хевирлер-биле таныжылга. «Сыгыт», «хөөмейниң» тыва уран чүүлдун сайзыралынга салдарын тодарадыры, тыва чоннун уран чүүлүнүн чаңылчаан хевири, катаптыг хевир деп бодалдын мөзү-бүдүш айтырыглары-биле холбаалыг илерээнин чогаалда көргүскени. Аржаанның өмүнээзинден кижилерге чагы аянының дыңналып келири, шүлүктүн тургузуунун онзагайы. Монолог хевиринге илереп келген кижиге болгаш бойдус теманы ажытканының онзагайы. Чогаалда лириктиг маадырның иштиги делегейин ажыдарыга чугааның монолог хевирин ажыглааны, авторнун боттуг амыдыралда болушкуннарга хамаарылгазы. Чогаалга хамаарыштыр бодунун бодалын илередирде, план тургузары; чидиг айтырыг көдүргөн чогаадыг-чурумалды бижиири.
«Кижиге – ниитилел – күрүне»	«Мээң Тывам»	2+1ч/с	Чогаалдын тема, идеясын болгаш кол овор-хевирлерин тодарадыры. Кижиге биле бойдустун аразында харылзааны чугаанының онзагайы. Бойдустун болушкунунга даянып, чогаалдын идеясын, кижиниң иштиги делегейиниң сеткил хайнышкынынныг байдалын илередир арга дээрзин көргүскени. Чогаалдын дылының чурумалдыг аргалары-биле ажыл. Шээжи-биле аянның номчулга. Кыйгырыг, айтырыг домактарының идеялиг утказы. Медээни шын тып, аайлап, ажыглаар сорулгалыг критиктиг, мемуарлыг, тайылбырлыг номнар-биле ажыл. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүргөн чогаадыг угаап-боданышкын бижиири. Темага дүүштүр херек медээни тып билири. Бердинген темага херек медээни тып билири.
«Кижиге – ниитилел – күрүне». Даштыкы болгаш делегей литературазы тыва дылда.	У. Шекспир «Сонеттер», «Ромео биле Джульетта». «Ромео биле Джульетта» - тыва театр сценасында.	2	У. Шекспирниң чогаалдарының тыва дылда очулгазы-биле таныжылга. Чогаалчының чогадыкчы ажыл-херээ. Ниитилел амыдыралының барымдаалары-биле чүүлдеширери. С.Б. Пюрбюнүн тыва дылче очулгазы-биле «Ромео биле Джульетта» деп трагедия-биле таныжылга. В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының сценасынга «Ромео биле Джульетта» деп трагедияны салып турганынга хамаарыштыр чүүлдер чыып, таныжары.
«Кижиге – ниитилел – күрүне»	Э.Л. Донгак. Намдары, чогадыкчы ажыл-чорудулгазы. «Эрги хонаштар». Романда чаа амыдырал.	3+1ч/с	Э.Л. Донгактың намдары, бот-тускайлаң дидим үнү-биле таныжылга. Романың тема, идеясы. Чогаалчының чогадыкчы ажыл-ижин ниитилел болгаш культура амыдыралындан бадыткалдар-биле холбап таныжары. Чогаалда чечен үе болгаш чечен девискээрни тодаргайлаары. Кижиниң иштиги делегейин, чуртталганың үнөзүнчө көрүжүн, улустун ёзу-чаңылдарга онзагай хамаарылгазын тодарадыры. Чогаалга хамаарыштыр бодунун бодалын илередирде план тургузуп билири.
	М.Б. Көжелдей. Намдары, чогадыкчы ажыл-чорудулгазы. «Төрөөн чурттан ыракка».	3+1ч/с	М.Б. Көжелдейниң чогадыкчы намдары-биле таныжылга. «Эремаа», «Часкы хаттар», «Шын кайдал?», «Төрөөн чурттан ыракка» деп номнары-биле таныжылга. Чогаалчының бот-тускайлаң бижиир аяны. «Төрөөн чурттан ыракка» деп тоожунун тема, идеясын тодарадыры. литература төөгүзү болгаш литература теориясы-биле холбап, чогаалдын утказын болгаш сайгарылгазын кылары (тема, көдүртүнгөн чидиг айтырыг, мөзү-бүдүш пафозу, овор-хевирлер, композициязының, дылдын уран-чечен аргаларының болгаш детальдарының онзагайлары). Кайгал Мартаажыктың овор-хевирин, ооң иштиги делегейин ажытканын илередири. Тоталитарлыг күрүнеге кижиниң коргунчуг салым-чолун көргүскөн теманы ажыткан аргаларын тодарадыры.

			<p>Тургускан план ёзугаар чогаалдың утказын чугаалаары. Медээни шын тып, аайлап, ажыглаар сорулгалыг критиктиг, мемуарлыг, тайылбырлыг номнар-биле ажыл.</p> <p>Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүргөн чогаадыг угаап-боданышкын бижири. Темага дүүштүр херек медээни тып билири. Бердинген темалыг чогаадыгга (төлөвилелге) херек медээни тып билири.</p>
	Ш.Д. Куулар «Баглааш» романдан эгелер. Литература теориязы: чурумалдыг символ.	4	<p>Ш.Д. Кууларның чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Чогаалдың адының идеялиг утказын тодарадыры. Баглаашты мерген угаанныг өгбениң омур-хевири кылдыр, мөңгө үениң символу кылдыр көргүскенин тодарадыры. Чогаалдың утказын тыва чоннуң ёзу-чаңчылдары, политиктиг амыдыралы болгаш ниитилелде барымдааларга холбаштырып тайылбырлары. Эзимниң, Хадыңның, Черниң, Кижиниң, Үениң омур-хевирлери-биле ажыл. Чоннар аразында найырал темазын ажытканы, Ада-чурттун Улуг дайынының чылдарында тыва чоннуң интернационалчы шимчээшкини болгаш патриотчу сеткил-сагыжын көргүскениниң онзагайы.</p> <p>Чогаалдың утказының ханы болгаш алыс шынныг умур-утказы.. Символдарның тема болгаш идеяны тодарадырынга салдары.</p>
	И. Кузнецов «Эки турачы тыва кыстар»	2	<p>И. Кузнецовтун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Фронтвик чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында дайын темазының умур-утказын тодарадыры. Ровно дээш тулчушкунга тыва эки-турачыларның маадырлыг чоруун, тодаргай төөгүлүг болгаш бүгү ниитилел чергелиг чидинг айтырыгны чогаалда көргүскени. Тургускан план ёзугаар чогаалдың утказын аас-биле дамчыдары база сайгарылгалыг бижимел ажылдарны кылыры.</p>
«Кижиги – бойдус – бедик сайзырал»	А. Үержаа «Ынак-тыр мен».	3	<p>А.Үержааның чогаадыкчы намдарын өөренири. Амгы тыва литературада чогаалчының туружун тодарадыры. Чогаалчының шүлүктеринде дылының чончузу, катап-таттынмас омур-хевирлер. Шүлүктерниң философчу умур-утказын тодарадыры: үе маңының дүргениниң дугайында, кижилерниң салым-чолу, мөзү болгаш этиктиг чөрүлдээлер дугайында бодалдар, чидиг айтырыглар. Шүлүктүн аянныг номчулгазы. Чогаалдың сайгарылгазын кылыры.</p>
	«Хараган», «Хээлер».	2	<p>Чогаалчының шүлүк чогаалында хамааты лириканың онзагайы. Философчу чидиг айтырыгларга харыы бээри, бойдус болушкуннарының омур-хевирлериниң чогаалдың идеязын тодарадыр арга бооп турары. «Хээлер» деп шүлүктүн адының утказы, уран-чечен детальдар. Лириктиг кириилде, адалгалар болгаш дылдың уран-чечен аргаларының умур-утказын тодарадыры.</p> <p>А.Үержааның чогаадыкчы ажылының дугайында литература-сайгарылгалыг статьялар-биле ажыл.</p>
«Кижиги – ниитилел – күрүне»	М.М. Дуюнгар «Мөчек ирей» (чечен чугаа).	3	<p>М.М. Дуюнгарның чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Проза чогаалдарында мөзү-шынар айтырыглары.</p> <p>«Мөчек ирей» деп чечен чугааның тема, идеязын тодарадыры. Литература төөгүзү болгаш литература теориязынга даянып, чогаалды сайгарары (тема, көдүрттүнгөн чидиг айтырыг, мөзү-бүдүш пафозу, омур-хевирлер, композициязының онзагайы, уран-чечен аргаларның, детальдарның онзагайлары).</p> <p>Кол маадырның иштиги сагыш-сеткилиниң монологун тодаргайлаары. Чогаалда болушкуннарга хамаарыштыр авторнуң туружу, маадырларның иштиги сагыш-сеткилин көргүзерде, чогаалчының салым-чаянныын илередири. Чечен чугааның утказын аас-биле дамчыдарда, план тургузары, аңаа дүүштүр бижимел ажылды кылыры.</p>
	М.М. Дуюнгар «Чалбак-Мыйыс».	2	<p>Чалбак-Мыйыс деп сарлыктын омур-хевирин кижилерниң аажы-чаңының шынарларын илередир арга кылдыр алганын тодарадыры.</p>

			Чогаалда көдүртүнгөн айтырыгларга, маадырларның кылдыныгларына база болуушкуннарга хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илередири. Маадырның иштики сагыш-сеткилиниң чөрүлдээлерин болгаш даштыкы байдалын көргүскениниң онзагайын илередири. Чечен чугааның идея болгаш темазын тодарадыры, улуг тура болгаш бот тогдунар аажы-чаңны сойгалаанын илередири.
«Кижиги – ниитилел – күрүне». Орус литература тыва дылда	М. Джалиль «Өөрүшкүнүң сөөлгү ыры»	2	Чогаалчының чогаадыкчы ажылы-биле таныжылга. Чогаалдың сайгарылгазы, өөренип турар чогаалына хамаарыштыр бодунуң туружун, бодалын илередип билири.
«Кижиги – бойдус – бедик сайзырал»	Э.Б. Мижит. «Сээк», «Шыйлашкын», «Ары», «Мергежилге», «Дүрбүүшкүннүң дүрүмү».	3	Э.Б. Мижиттиң чогаадыкчы ажылы-биле таныжылга, ооң амгы тыва литератураның сайзыралына кириген үлүг-хуузун тодарадыры. Э.Б. Мижиттиң чогаадыкчы делегейин илередири: чогаалчы, прозачы, драматург, эссеист, очулдурукчу. Өөрөнгөн чогаалдарына хамаарыштыр сөзүглелдерге даянып, бодунуң бодалын бадыйтталдыры илередип билири. Амгы тыва шүлүк чогаалының сайзыралына Э.Б. Мижиттиң кириген чаартыкчы салдары.
	Э.Б. Мижит. «Дугуй», «Аъттыг кижиги», «Кайда силер?», «Кыйгы».	2	Шүлүктөргө тема, идеясын тодарадыры. Лириктиг маадырның иштики делегейин ажыдарда, <i>дугуйнуң, чылгычының, доозунуң, чаапанның</i> дээш оон-даа өскө омур-хевирлерни ажыглааны авторнуң чогаадыкчы салым-чаяаннын илередип турарын тодарадыры. Символдуг омур-хевирлер, философчу бодалдарны ханы сайгарып, чогаалдарның онзагайын илередири. Шүлүктөөн прозаларның аянныг номчулгасы.
«Кижиги болгаш өг-бүлө»	Э.Б. Мижит. «Иениң ынакшылы».	2+1ч/с	Чогаалдың темазының дугайында угаап-бодаашкын. Шиини номчуп, омур-хевирлерниң аай-базын тодарадыры. Номчаан чүүлүгө хамаарыштыр бодунуң үнелелин илередип билири. Тываның амгы культурлуг амыдыралында чогаалдың туружун илередири. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүргөн чогаадыг угаап-боданышкын бижири. Темага дүүштүр херек медээни тып билири. Бердинген темалыг чогаадыгга (төлевилелге) херек медээни тып билири.
«Кижиги болгаш өг-бүлө»	И.Б. Иргиттиң лирикасы. «Ынакшылдың сүлдези», «Сылдызым сен».	2	И. Б. Иргиттиң намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу. Чогаадыкчы делегейиниң хөй янзылыгы. Ынакшыл темазын чырытканының онзагайы. Шүлүктөргө сайгарылгазы.
«Кижиги – ниитилел – күрүне»	А.С. Бегзин-оол «Ачам биле Алаш хемим», «Ачамның чагыгы», «Философ».	2	А.С. Бегзин-оолдуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Чогаалчының бижиир тускай аяны. Шүлүктөргө онзагайы, дылының чончузу, омур-хевирлерниң хөй янзылыгы Шүлүк болгаш шүлүкчү, үе болгаш мөңгө үе билиишкин дугайында философчу бодалдары. Ынакшыл, биче төрөөн чер-чурт темазына бижөөн шүлүктөргө өскө тыва шүлүкчүлөргө чогаалдары-биле деңнээри. Авторнуң лирикасында чөрүшкөк угаап-бодаашкынны: <i>угаанның хүлээп алыишкынын, чүректиң кыйгызын</i> илереткениниң онзагайын тайылбырлаары. Шүлүктөргө ада кижиниң омур-хевирин философчу угаап-бодаашкынныг дамчытканын сайгарары.
«Кижиги»	Тываның херээжен чогаалчылары.	3	Тываның херээжен чогаалчыларының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Биче төрөөн чуртунуң культуразының сайзыралына херээжен чогаалчыларның кириген үлүг-хуузу. З.А. Намзырай, З.С. Байсалова, А.Х.-О. Ховалыг, Э.Б. Цаллагова, Л.Х. Иргит, М.А. Кужугет болгаш өскөлөргө-даа чогаадыкчы ажылы. М.А. Хадаханниң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы, критиктиг статьяларыг

			номнар-биле таныжылга. Библиотекаларның каталогтары, библиографтыг айтыкчылар, Интернет-четкилеринде курлавырлар-биле ажыл.
«Кижиг болгаш өг-бүлө». Россия чоннарының литературазы тыва дылда	А. Арбачакова «Кырган-авам сактыышкынында», «Мээң черлерим».	2	А. Арбачакованың чогаадыкчы ажылы-биле таныжылга. Чогаалчының шүлүктөрүнде национал бот-тускайлаң аянын илереп кээрин тодарадыры. Төрээн черинге ынакшыл темазын чурааны. Шүлүктөрүниң композициязының онзагайын илередири. Чогаалдың аянын номчулгазы, авторнуң бижиир тускай аянын тодарадыры.
«Кижиг»	Амгы үениң шүлүкчүлери.	3	Р. Лудуп, М. Ооржактың чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Р. Лудуптуң шүлүк чогаалында чидиг метафоралыг овуру-хевирлер болгаш деңнелгелери-биле ажыл. Сагыш-сеткил, черчурт болгаш чоннуң салым-чолун көргүзүп чураан чогаалдарының онзагай талаларын тодарадыры. Амгы тыва чогаалдың сайзыралыга чогаалчы, башкы, шинчилекчи М. Ооржактың кирип чоруур үлүг-хуузун тодарадыры. Чогаалчының очулга ажылы-биле таныжылга. Номчаан чогаалдарыга хамаарыштыр угаап-бодаашкын, амыдыралда үнелиг чүүлдерге хамаарыштыр бодунун бодалдарын илередип билири.
Ниититизи-биле:		102 ш	

6. КИЧЭЭЛДЕН ДАШКААР АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГА

Кичээлден дашкаар ажыл өөредилге-кижизидилгениң чугула кезээ бооп турар болгаш өөреникчилерниң хостуг үезин организаастаарының бир хевирин болур.

Кичээлден дашкаар ажылдар чаа үениң негелделеринге дүүштүр бот-сайзыралынче кичээнгейлиг, ниитилелге бодун идепкейлиг алдынып, бот-тускайлаң амыдыралчы шилилгени чедишкенин кылып шыдаар, чогаадыкчы салым-чаянныг, сайзыраңгай кижини хевирлээринге дузалаар.

Бердинген планнаашкында кичээлден дашкаар ажылга чылда 4 шакка таарыштырып кылган чижек темаларны кириген. Шактар үлелгезиниң янзы-янзы вариантылыг болуру өөредилге албан черлериниң онзагайларындан хамааржыр.

Класс	Эрттирер хемчеглерниң хевирин	Тема	Өөреникчилерниң ажыл-чорудулгазының кол хевирлериниң тайылбыры
10	Литературлуг маргылдаа «Чүү? Кая? Кажан?» (Чогаалчы, күрүне ажылдакчызы С. К. Токаның чогаал	«Тос чадырга чугаа»	Чогаалдар-биле бот-хуузунда ажылдап билири, салдынган сорулгаларны шиитпирлээринге бот-тускайлаң ажылдап билири. Бодунун бодалыга боттуг барымдааларны кирип, бадыткалдыг чугаалап, камгалап билири. Өскелерни дыңнаар, түннелдер үндүрери. Аудитория мурнунга чугааланыры. С. К. Токаның амыдырал-чуртталгазы

	ажылынга тураскааткан хемчег)		болгаш чогаалчы ажил-чорудулгазының дугайында билиглерин делгемчидери, номнарны номчуурунга уругларның сонuurгалын оттурары.
	Тыва дыл хүнүнге тураскааткан неделя	«Ожуктуң үш дажы»	Өөрөнгө чогаалдарына болгаш темаларга хамаарыштыр билиин ханыладыры. Тыва чогаалчыларның дыл дугайында чогаалдарын өөренири. Чогаалдар-биле бот-тускайлаң ажилдаары. Литературлуг чугааның нормаларына дүүштүр өөрөнгө чогаалдарны (азы үзүндүлерни) аянныг номчууру.
	Литература-хөгжүмнүг кежээ	«Чаа Тываның тургустунганы»	Бөлүктөп чогаалчы ажилды чорудары. Аудитория мурнунга чугааланып өөренири. Өөрөнгө чогаалдарының аянныг номчулгасы, чогаалчыларның ыры болу берген шүлүктөрин ырлап күүседери.
	Эртем-шинчилел ажылы	«Сергей Пюрбю – алдарлыг шүлүкчү»	Тыва литератураның төөгүзүндө чогаалчының кириген үлүүнүң дугайында чугаалажыры. Чогаалчының тыва урун чүүлге арттырган ажил-чорудулгазының ужур-дузасы. Литература-критиктиг статьяларны өөренири, чогаалчының намдары болгаш чогаалчы-ажыл-чорудулгазына, чогаалдарының бижиттинген төөгүзүнге хамаарыштыр Интернет четкизинден курлавырлар болгаш тайылбыр номнардан немелде медээлерни дилээри.
11	Литературлуг кежээзи	“Александр Даржайның чогаалдарында маадырларының делегейинче аян-чорук”	А.А. Даржайның амыдыралы болгаш чогаалчы ажил-чорудулгазының дугайында билиин калбартыры, чогаалдарын номчуурунга сонuurгалды оттурары. Номчаан чогаалдарының утказын тайылбырлап, бодунуң билип алганына үнелелди бээри. Аудитория мурнунга чугааланып чаңчыгары. Өскелерни дыңнап, сайгарып, түңнеп билири. Чогаалдарның аянныг номчулгасын күүседери.
	Литературлуг ужуражылга	“Тываның улустуң чогаалчызы Э.Б. Мижиттиң үнү”	Тываның улустуң чогаалчызы Э.Б. Мижиттиң чогаалчы ажил-чорудулгазы-биле таныжылга. Ниитилелдиң сагыш-сеткил талазы-биле база культурлуг сайзыралына чечен чогаалдың салдарын тодарадыры. Чогаалдарны аянныг номчуп күүседери.
	Телевилел-шинчилел ажылы	“Эртемден, чогаалчы, хам М.Б. Кенин-	Чогаалчы телевилелди кылып тура, өөрөдигениң ажил-чорудулгазын бот-тускайлаң азы демниг күүседип билири.

		Лопсан – бистин үениң кижизи”	Эртем ажылдарын, критиктиг материалдарны, немелде литератураларны чыып, сайгарып тургаш, М.Б.Кенин-Лопсанның допчу-намдары болгаш чогаадыкчы ажылының дугайында медээлерни чыып, төлевилелди кылыры. Чогаалдарының бижиттинген төөгүзүн тайылбырлыг литература болгаш Интернет четкизиниң курлавырын ажыглап тургаш кылыры. Аудитория мурнунга чугааланып өөренири, бодунуң болгаш эжиниң ажылын үнелээри.
	Аас чугаа сеткүүлү	“Чечен чогаалдан цитаталар алыры”	Чечен чогаалдың сөзүглели-биле ажылдаары. Тыва болгаш өске-даа чоннарның чогаалдары-биле таныжып, билиин делгемчидери. Өөредилгениң бот-тускайлаң болгаш демнежилгелиг ажыл-чорудулгазын мөөңнеп билири. Номчаан номунга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип, чижектери-биле бадыткаары. Башкызы болгаш үе-чергези-биле кады демнежип ажылдаары.. Чечен чогаалда мөзү-шынар кижизидилгезин илереткен чижектерни билири.

7. ӨӨРЕДИЛГЕ ПРОГРАММАZYНЫҢ СОЛУГАЗЫН БОТТАНДЫРАР БАЙДАЛДАР

Библиотека фондузу: «Классик чогаалчылар» сериязы; тыва дылда чечен чогаал.

Өөредилгениң көргүзүг херекселдери:

- чогаалчыларның херек чуруктары;
- чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында альбомнар болгаш буклеттер;
- көргүзүглүг дидактиктиг материалдар (аас болгаш бижимел чугаа сайзырадыр);
- медээ-курлавырлыг хандырылга;
- өөредилгениң медээ-харылзажылга чорудар херекселдери;
- мультимедиялыг өөредилге программалары, электроннуг өөредилге номнары, электроннуг библиотека, электроннуг эртем энциклопедиязы.

Экран-үннүг өөредилге номнары: презентациялар, чогаалчыларның ажыл-ижинге хамаарыштыр слайдылар (диапозитивтер); чогаалчыларның чугаазының, чогаалдарының үннүг бижидилгези; чогаалчыларның чогаадылгазының дугайында видеофильмнер.

Өөредилгениң техниктиг херекселдери: компьютер, проектор, телехарылзажыр херекселдер, сканер, лазерлиг принтер, хоолгалаар аппарат, телевизор (графиктиг проектор), экран, видеоплейер, DVD-плейер (видеомагнитофон), аудио-центр, өөредилгениң техниктиг херекселдери.

Тыва Республикада билиг бээр экскурсияларның объектилери:

1. Тываның күрүне университетинде литературлуг музей.
2. Өвүр кожууннуң Дус-Даг суурда С. Сарыг-оол аттыг музей.
3. Каа-Хем кожууннуң Сарыг-Сеп суурнуң дугаары ийи ниити билиг ортумак школазында С.К. Тока аттыг музей.
4. Политиктиг репрессиялар музейи «Мемориал».
5. Кожууннарда болгаш Кызыл хоорайда чогаалчыларга тураскааттынган тураскаал бижиктиг самбыралар, көжээ-тураскаалдар.
6. Тыва Республиканың «Алдан-маадыр» аттыг Национал музейи.
7. Чөөн-Хемчик кожуунда «М. Буян-Бадыргы» аттыг Национал музейиниң салбыры.
8. Тыва Республиканың В. Көк-оол аттыг тыва Национал хөгжүм-шии театры.

Өөредилге литературазы

1. Калзан, А. К. Тувинская литература. Учебник для 8-10 классов средней школы. / А. К. Калзан. — Кызыл: ТКНИ, 1989. — 284 с. — Текст: непосредственный.
2. Тувинская литература. Учебник для 8-10 классов средней школы. — Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2003. — 304 с. — Текст: непосредственный.

Методиктиг литература

1. Бавуу-Сюрюн, М. В. Чогаадыгга канчаар белеткенирил? Учебно-методические руководство. / М. В. Бавуу-Сюрюн. — Кызыл: РИО ТувГУ, 1999. — 16 с. — Текст: непосредственный.
2. Кудажы, К. К. Ук-ызыгууру болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы (1929-2006). Учебно-методическое издание. / К. К. Кудажы. — Кызыл: РИО ИРНШ, 2019. — 96 с. — Текст: непосредственный.

3. Күжүгет, М. А. Литературное краеведение: учебно-методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы. / М. А. Кужугет. — Кызыл: РИО ТывГУ, 2014. — 104 с. — Текст: непосредственный.
4. Донгак, А. С. Методологические проблемы изучения истории литератур народов Сибири. Материалы региональной научной конференции / А. С. Донгак, У. А. Донгак, Л. С. Мижит. — Абакан: ООО «Журналист», 2006. — 161 с. — Текст: непосредственный.
5. Ооржак, М. Н. Чогаадыг бижиириниң аргалары. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. / М. Н. Ооржак. — Кызыл: РИО «Аныяк», 2003. — 102 с. — Текст: непосредственный.
6. Ооржак, Л. Х. Өөредилгениң федералдыг күрүне стандарттары: тыва чогаал эртемин школага башкылаарының айтырыглары. Методическое пособие. / Л. Х. Ооржак. — Кызыл: РИО ИРНШ, 2007. — 64 с. — Текст: непосредственный.
7. Ооржак, Л. Х. Чогаадыг бижип өөредири. Методическое пособие. / Л. Х. Ооржак. — Кызыл: РИО ИРНШ, 2020. — 47 с. — Текст: непосредственный.
8. Очур, Т. Х. Литература тюркоязычных родственных народов. Учебное пособие. / Т. Х. Очур. — Кызыл: РИО ТывГУ, 2013. — 322 с. — Текст: непосредственный.
9. Сундуп, Д. Ч. Методика преподавания тувинского устного народного творчества в школе. Пособие для учителей. / Д. Ч. Сундуп. — Кызыл: ТывНУЧ, 1992. — 126 с. — Текст: непосредственный.
10. Тыва литература талазы-биле эртем-методиктиг статьяларның чыындызы I кезээ. Сборник научных статей о тувинской литературе. — Кызыл: РИО ИРНШ, 2006. — 67 с. — Текст: непосредственный.
11. Херел, А. Х. Выразительное чтение. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. / А. Х. Херел. — Кызыл: РИО ТувГУ, 2007. — 79 с. — Текст: непосредственный.
12. Чамзырын Е. Т. Теория и методика преподавания родной литературы. Учебно-методическое руководство для учителей тувинского языка и литературы. — Кызыл: РИО ТувГУ, 2005. — 128 с.
13. Чамзырын, Е. Т. Внеклассная работа по тувинской литературе: литературные олимпиады, конференции, вечера, диспуты. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. / Е. Т. Чамзырын. — Кызыл: РИО ТувГУ, 2010. — 174 с. — Текст: непосредственный.

14. Чамзырын, Е. Т. Тыва литературага класстан дашкаар ажылдар. Методическое руководство для учителей тувинского языка и литературы / Е. Т. Чамзырын. — Кызыл: РИО ИРНШ, 2015. — 158 с. — Текст: непосредственный.

15. Чамзырын, М. Ч. Самагалдай ортумак школазы: Арга-дуржулга, дилээкиннер, класстан дашкаар ажылдар. Учебно-методическое пособие. / М. Ч. Чамзырын. — Кызыл: РИО «Аныяк», 1998. — 99 с. — Текст: непосредственный.

Эртем литературазы

1. Будуп, Б. К. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. / Б. К. Будуп. — Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю.Кюнзегеша, 2010. — 122 с. — Текст: непосредственный.

2. Даржай, А. А. Дүлгээзинниг аян: шүлүк болгаш шүлүкчүлөр дугайында чугаалар. / А. А. Даржай. — Кызыл: Тувинское книжное издательство им.Ю.Кюнзегеша, 2004. — 208 с. — Текст: непосредственный.

3. Донгак, У. А. Тувинское стихосложение. / У. А. Донгак. — Кызыл: Тувинское книжное издательство им.Ю.Кюнзегеша, 2006. — 149 с. — Текст: непосредственный.

4. История тувинской литературы. Том I. Истоки. Литература Тувинской Народной Республики (1921 – 1944) / У. А. Донгак, А. Л. Кошелева, Л. С. Мижит [и др.]. — Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2013. — 263 с. — Текст: непосредственный.

5. Калзан, А. К. Амыдырал болгаш литература. Критические статьи / А. К. Калзан. — Кызыл: ТКИ, 1980. — 174 с. — Текст: непосредственный.

6. Кенин-Лопсан М. Б. Традиционная культура тувинцев. – Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю. Кюнзегеша, 2006. – 230 с.

7. Кенин-Лопсан, М. Б. Дыхание черного неба: мифы тув. шаманства / М. Б. Кенин-Лопсан. — Москва: Велигор, 2008. — 192 с. — Текст: непосредственный.

8. Комбу, С. С. Тувинская литература / С. С. Комбу. — научное издание. — Новосибирск: Наука, 2012. — 360 с. — Текст: непосредственный.

9. Кыргыз, З. К. Песенная культура тувинского народа / З. К. Кыргыз, И. В. Мациевский. — научное издание. — Кызыл: Тув. кн. издательство, 1992. — 144 с. — Текст: непосредственный.

10. Мижит, Л. С. Древнетюркские трехстишия как один из истоков тувинского поэтического жанра ожукдажы / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Материалы международной конференции, посвященной 280-летию открытия древнетюркских памятников. — Абакан: 2001. — С. 65-75.

11. Мижит, Л. С. Триади́чные образы в религиозно-мифологических представлениях тувинцев / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Ученые записки ТИГИ. Вып. XIX. — Кызыл: 2002. — С. 247-257.
12. Мижит, Л. С. К вопросу об эпитафийной лирике древних тюрков / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Письменное наследие тюрков. Материалы международного симпозиума, посвященного 110-летию дешифровки орхон-енисейской письменности. — Кызыл: 2003. — С. 85-88.
13. Мижит, Л. С. Ожук дажы – делегейниң хензиг хевири / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Ожук дажы. Тувинские трехстишия. Антология. — Кызыл: Тувинское книжное издательство им.Ю.Кюнзегеша, 2004. — С. 4-44.
14. Мижит, Л. С. Числовая символика в тувинской фольклорно-литературной традиции / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Ученые записки ТИГИ. Вып. XX. — Кызыл: 2004. — С. 239-251.
15. Мижит, Л. С. Тувинские загадки-триады / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Сибирь – единое фольклорно-литературное полиэтническое пространство. — Улан-Удэ: 2006. — С. 160-165.
16. Мижит, Л. С. Триада в тувинской традиционной культуре / Л. С. Мижит. — Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2013. — 138 с. — Текст: непосредственный.
17. Самдан, З. Б. Взаимодействие литературных и фольклорных традиций в тувинской советской прозе (на материале произведений 60-70-х годов) : специальность 10.01.03 «литература народов СССР»: диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / Самдан З. Б.; Ин-т мировой лит. им. А.М. Горького. — Москва, 1981. — 20 с. — Текст: непосредственный.
18. Самдан, З. Б. От фольклора к литературе: на материале тувинской прозы 40-70-х годов / З. Б. Самдан. — Кызыл: 1987. — 80 с. — Текст: непосредственный.
19. Самдан, З. Б. Ли́ки тувинской словесности: Ч. I: За фольклорным жемчугом / З. Б. Самдан. — Кызыл: Респ. тип., 2001. — 116 с. — Текст: непосредственный.
20. Самдан, З. Б. Ли́ки тувинской словесности Ч. II: В поисках идеала / З. Б. Самдан, У. А. Донгак. — Кызыл: Респ. тип., 2001. — 84 с. — Текст: непосредственный.
21. Самдан, З. Б. Ли́ки тувинской словесности. Ч. III: Хранители ценностей: штрихи к портретам / З. Б. Самдан, У. А. Донгак. — Кызыл: Респ. тип., 2001. — 80 с. — Текст: непосредственный.

22. Самдан, З. Б. Тыва чогаалдың коопалары-биле: эртемденнин демдеглелдери / З. Б. Самдан. — Кызыл: Респ. тип., 2005. — 160 с. — Текст: непосредственный.

23. Самдан, З. Б. Тувинская словесность: миф – сказка – литература: избранные труды. / З. Б. Самдан. — Абакан: Журналист, 2011. — 296 с. — Текст: непосредственный.

24. Самдан, З. Б. Хранители духовной культуры: сб. публицистич. ст. / З. Б. Самдан. — Абакан: Тип. КЦО «Аныяк», 2011. — 152 с. — Текст: непосредственный.

25. Тувинские народные песни и обрядовая поэзия / — Текст: непосредственный // Тувин. ин-т гуманитар. и прикладных социал.-экон. исслед., М-во культуры Респ. Тыва, Междунар. науч. центр «Хөөмей». — Кызыл: МНЦ «Хөөмей»; Новосибирск: Сибирская горница: 2015. — С. 410-414.

26. Тогуи-оол, А. С. Опыт исследования тувинского стихосложения / А. С. Тогуи-оол. — Текст: непосредственный // Ученые записки ТНИИЯЛИ. Вып. I. . — Кызыл: 1953. — С. 93-110.

27. Ховалыг, М. Б. Тыва Республиканың чогаалчылары (на тув.яз.) / М. Б. Ховалыг. — Кызыл: Новости Тувы, 2000. — 56 с. — Текст: непосредственный.

28. Ховалыг, М. Б. Тываның чогаалчылары – Писатели Тувы / М. Б. Ховалыг. — Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2001. — 72 с. — Текст: непосредственный.

29. Алексеев, Н. А. Фольклор тувинцев Бай-Тайги: в записях от школьников / Н. А. Алексеев, У. А. Донгак, З. Б. Самдан. — Новосибирск: Наука, 2006. — 57 с. — Текст: непосредственный.

30. Чамзырын, Е. Т. Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы. / Е. Т. Чамзырын. — Кызыл: ИП Ооржак Р.К., 2009. — 57 с. — Текст: непосредственный.

Словарьлар

1. Тимофеева, Л. И. Краткий словарь литературоведческих терминов / Л. И. Тимофеева, С. В. Тураева. — Москва: Просвещение, 1985. — 208 с. — Текст: непосредственный.

2. Литература в школе от А до Я. 5-11 класс. Энциклопедический словарь-справочник. — Москва: Дрофа, 2006. — 720 с. — Текст: непосредственный.

3. Монгуш, Д. А. Русско-тувинский словарь / Д. А. Монгуш. — Москва: Русский язык, 1980. — 664 с. — Текст: непосредственный.

4. Ондар, Б. К. Краткий словарь гидронимов Тувы / Б. К. Ондар. — Кызыл: ТывНУЧ, 1995. — 44 с. — Текст: непосредственный.
5. Ондар, Б. К. Топонимический словарь Тувы / Б. К. Ондар. — Абакан: Изд-во ХГУ им. Н. Ф. Катанова, 2004. — 255 с. — Текст: непосредственный.
6. Татаринцев, Б. И. Этимологический словарь тувинского языка (Т. I: А, Б, В, Г). / Б. И. Татаринцев. — Новосибирск: Наука, 2002. — 432 с. — Текст: непосредственный.
7. Татаринцев, Б. И. Этимологический словарь тувинского языка (Т. II: Д, Е, И, Й) / Б. И. Татаринцев. — Новосибирск: Наука, 2003. — 432 с. — Текст: непосредственный.
8. Татаринцев, Б. И. Этимологический словарь тувинского языка (Т. III: К, Л) / Б. И. Татаринцев. — Новосибирск: Наука, 2004. — 440 с. — Текст: непосредственный.
9. Татаринцев, Б. И. Этимологический словарь тувинского языка (Т. IV: М, Н, О, Ө, П) / Б. И. Татаринцев. — Новосибирск: Наука, 2008. — 442 с. — Текст: непосредственный.
10. Тыва дылдың орфографтыг словары. — Кызыл: ТывНУЧ, 1967. — 447 с. — Текст: непосредственный.
11. Монгуш, Д. А. Толковый словарь тувинского языка (Т. I: А-Й) / Д. А. Монгуш. — Новосибирск: Наука, 2003. — 599 с. — Текст: непосредственный.
12. Монгуш, Д. А. Толковый словарь тувинского языка (Т. II: К-С). / Д. А. Монгуш. — Новосибирск: Наука, 2011. — 798 с. — Текст: непосредственный.
13. Хертек, Я. Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. — Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1985. — 299 с. — Текст: непосредственный.
14. Хертек, Я. Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. — Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1975. — 204 с. — Текст: непосредственный.

Журналдар

1. Научно-популярный и методический журнал Башкы. — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://bashky.ru> (дата обращения: 30.02.2020).
2. Электронный журнал «Новые исследования Тувы». — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://www.tuva.asia> (дата обращения: 30.02.2020).

3. Литературно-художественное издание «Улуг-Хем» . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://www. – ulughem65.html> (дата обращения: 30.02.2020).

Электронные ресурсы

1. Федеральные государственные образовательные стандарты. — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <https://fgos.ru> (дата обращения: 22.11.2019).

2. Федеральный институт развития образования (ФИРО) РАНХиГС. Конкурс «Всероссийский мастер-класс учителей родного, в том числе русского, языка в 2020 году». — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: firo@ranepa.ru (дата обращения: 11.02.2020).

3. Фестиваль педагогических идей . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://festival.1september.ru> (дата обращения: 24.06.2019).

4. Актуальные проблемы преподавания родного языка . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://infourok.ru/> (дата обращения: 13.06.2019).

5. ГБНУ МОиН РТ «Институт развития национальной школы» . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://irnsh.ru/> (дата обращения: 12.01.2019).

6. ГБУ РТ «Национальный музей Республики Тыва имени Алдан-Маадыр». — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://museum.tuva.ru/> (дата обращения: 06.05.2018).

7. ГБУ «Центр развития тувинской традиционной культуры и ремесел». — Текст: электронный // [сайт]. — URL: <http://tuvancenter.com/o-nas/> (дата обращения: 04.03.2019).

8. Детский литературный сайт «Радуга Тувы». — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://tuvacheleesh.ru/> (дата обращения: 23.02.2019).

9. Молодые писатели Тувы . — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <https://vk.com/molodyepisatelituvy/> (дата обращения: 14.11.2019).

10. Официальный сайт ГБНИОУ «Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://tigpi.ru/> (дата обращения: 28.09.2019).

11. Сайт Ассоциации учителей тувинского языка и литературы Республики Тыва. — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <https://tyvadyl.ru/ru/assocziaczziya/> (дата обращения: 11.02.2020).

12. Сайт ГАОУ ДПО «ТИРО», РУМО учителей родного языка и литературы. — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://www.ipktuva.ru/> (дата обращения: 23.01.2020).

13. Сайт Тываның чогаалчылары. Эртем-методиктиг, өөредилгелиг сайт . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://pisateli-tuvu.ru> (дата обращения: 11.02.2020).

14. Электронный корпус текстов тувинского языка. — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://www.tuvancorpus.ru/> (дата обращения: 03.04.2018).